

TARTU ÜLIKOOL

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond

Kultuuriteaduste ja kunstide valdkond

Eesti kirjanduse õppetool

Hegely Klaus

Eesti töölistuule 20. sajandi alguses töölistalbumite põhjal

Juhendaja: Liina Lukas, PhD

Tartu 2019

Sisukord

Sissejuhatus	4
1. Tööliskirjanduse kujunemine	10
1.1. Saksamaal	10
1.2. Baltisaksa kirjanduses	12
1.3. Venemaal	14
1.4. Ameerikas	17
1.5. Inglismaal	20
1.6. Prantsusmaal	21
1.6. Soomes	23
1.7. Lätis	26
1.8. Leedus	28
1.9. Kokkuvõte	29
2. Tõlkekirjandus.....	31
3. Töölistemaatika eesti kirjanduses	36
3.1. Tööliskirjanduse mõiste eesti kirjanduses	36
3.2. Töölistuule kujunemise eeldused	39
4. Luule töölistalbumites	42
4.1. Töölistalbumid.....	42

4.2. Peamised töölistuule viljelejad.....	50
4.3. Töölistuule teemad ja motiivid.....	53
4.4. Väliskirjanduse luuletõlked.....	62
4.5. Töölistuule vormilised ja stilistilised omapärad.....	63
Kokkuvõte.....	69
Lisa 1. Töölistalbumites olevad luuletused kronoloogilises järjestuses.....	73
Kirjandus.....	76
Proletarian Poetry in the beginning of the 20th c. Estonia based on proletarian albums.....	83

Sissejuhatus

Magistritöö uurib eesti töölisluulet aastatel 1905–1911 ilmunud töölisalbumites „Edasi”, „Tagasi” ja „Mõtted”. Need töölisalbumid on 20. sajandi alguse eesti kirjanduses töölisalbumite traditsiooni algatavad, mis põhjendab nende valikut siinsesse uurimusse. Töö hüpoteesiks on, et 20. sajandi alguse eesti töölisluule oli inspireeritud peamiselt agraarsest kasvukeskkonnast, rahvuslikest ja klassilistest vastuoludest ning maailmakirjanduses esile kerkinud töölistemaatikast. Eesmärk on analüüsida eesti päritolu töölikirjanike luuleloomingus esinevaid teemasid ja motiive ning selgitan võimalikke maailmakirjanduslikke mõjusid. Töö teine eesmärk on määratlada eesti töölisluule mõiste ning tuua välja selle määratlusega kaasnevad probleemid. Lühidalt on analüüsitud ka eesti töölisluule peamiseid vormilisi ja stilistilisi eripärasid. Magistritöö esimeses osas käsitletud 20. sajandi alguse välistöölikirjanduse tekkepõhjuste, peamiste iseloomujoonte ja viljelejate ning teemakohaste tõlgete ülevaated on abiks võimalike välismõjude selgitamisel eesti töölikirjanduses. Töölikirjanduse uurimine annab ettekujutuse senist kirjanduskaanonit ümbritsevast laiemast kirjandusväljast.

Lähtun John Anthony Cuddoni definitsioonist, et töölikirjandus on tööliklassidest ja nende elust jutustav žanr, mida võidi kasutada viletsate elutingimuste esile toomiseks ja propaganda õhutamiseks (Cuddon 1992: 748). Raoul Palmgren, soome töölikirjanduse uurija, iseloomustab proletaarset kirjanikku nõnda: tal on proletaarne päritolu ja elukogemus; tööliklassi ellusuhtumine ehk vaatepunkt suunaga alt üles; proletaarne ainevald ja mõjusfäär; vormile ja stiilile on tüüpiline lopsakus ja jõulisus ning värvikas keelekasutus (Laitinen [1991] 1994: 240). Muude, kaasa arvatud Baltimaade kogemus näitab, et töölikirjandust võisid viljelda ka mitteproletaarset päritolu autorid: kodanlased ja isegi

aadlikud (Baltimaadel nt Maurice von Stern, vt Lukas 2006). Siinses käsitluses uuritase eeskätt eestikeelsetes töölisalbumites avaldatud ja töölikirjanike poolt kirjutatud luulet.

Ameerikas on töölikirjandust uurinud ajaloolane Mark D. Steinberg (vt nt „Proletarian Imagination. Self, Modernity, and the Sacred in Russia 1910–1925” 2002), kirjandusteadlane Lynn Ellen Patyk (vt nt „Written in Blood. Revolutionary Terrorism and Russian Literary Culture, 1861–1881” 2017), saksa-inglise kirjandussuhetega tegelevad kirjandusteadlased Clayton Koelb ja Eric Downing (vt nt „German Literature of the Nineteenth Century, 1832–1899” 2005); Saksamaal kirjandusteadlane Hildegard Emmel (vt nt „History of the German Novel” 1984); Venemaal kirjandusajaloolane Nikolai Bogomolov (vt nt „Prose Between Symbolism and Realism. – The Cambridge Companion to Twentieth-Century Russian Literature” 2011); Soomes töölikirjanduse uurija Raoul Palmgren (vt nt doktoriväitekiri töölikirjandusest 1965, „Joukkosydän – Vanhan työväenliikkeemme kaunokirjallisuus I-II“ 1966) ning mõnel määral ka kirjandusteadlane Kai Laitinen oma „Soome kirjanduse ajaloos” (1991); Leedus kirjandusteadlane Albertas Zalatorius (vt nt „The Beginning of the Twentieth Century: Literature at the Turning Point. – Lithuanian Literature” 1997). Eestis on töölikirjandusega tegeletud peamiselt nõukogude perioodil, mil selle teema käsitlemine oli ideoloogiliselt koormatud (1951. aastal ilmus Ilmar Sikemäe ja Mart Lepiku ülevaade „Eesti proletaarne kirjandus. Valimik jutustusi ja luuletusi”). Pärast taasiseseisvumist on töölikirjandusega Eestis tegelenud Aare Pilv (vt nt „Eesti varamarksistlikust koidust punapagulaste tragöödiani” 2015).

Enne töö ülesehituse ja peatükkide tutvustamise juurde asumist võiks mõne sõnaga kokku võtta töölisliikumise sotsialistliku ja marksistliku alusmüüri ning sotsiaalpoliitilise olukorra Eestis, mis võimaldas töölikirjanduse esilekerkimise.

19. ja 20. sajandi töölikirjandus toetus suuresti sotsialistlikule ja marksistlikule ideoloogiale. Simon Blackburni sõnade järgi on sotsialism poliitiline süsteem, kus tootmisvahendid on peamiselt ühiskonna kontrolli all, et tagada inimeste võrdsed õigused hüvedele (Blackburn [2001] 2002: 411). Kuigi sotsialismi erinevaid variante on palju – utoopiline, teaduslik, anarhistlik, evolutsiooniline jt – ühendab neid kõiki usk kollektiivsesse pingutusse parandamaks vaesemate klasside elutingimusi (Cole [1953] 2003a: 24). Lühidalt

võib välja tuua, et sotsialismi alusteks on usk maailma, kus valitseb harmoonia ja õigus; usk ühiskonna progressi, kapitalistliku majanduse kriitika, usk demokraatiasse ja töölisklassi huvide esiplaanile seadmine. Sotsialismi juured ulatuvad Prantsuse revolutsiooni aega, mil Prantsusmaa vaesemad klassid protesteerisid senini kehtinud riigikorra vastu. Gracchus Babeuf koostas strateegia, mille idee seisnes revolutsiooni läbiviimises väiksema ja hästi organiseeritud grupi, n-ö professionaalsete revolutsionääride poolt. Sarnast taktikat kasutasid hiljem ka Lenin ja bolševikud ning see kujunes üheks sotsialistlik-leninistliku ideoloogia osaks. Revolutsiooni läbiviimine, mida kohtab tööliskirjanduses palju, eristab sotsiaaldemokraatlikke maailmavaateid näiteks sotsialistlik-kommunistlikust või sotsialistlik-leninistlikust ideoloogiast. 19. sajandi alguses sai tänu Etienne Cabet'le, Robert Owenile, Saint-Simon'ile jt tuntuks utoopilise sotsialismi idee, mille kaks olulist põhimõtet olid, et valitsus peaks olema töölisklassi käes ning riigi kogutoodang peab olema võrdselt jaotatud. (Jennings 2003: 1–8)

Karl Heinrich Marxi – kelle ideedest kasvas välja laiaulatuslik ja tööliskirjandust tugevalt mõjutanud ideoloogia – filosoofia keskmes on arusaam, et kapitalism esindab dehumaniseerunud tööstust ja vabaduse puudumist ning seetõttu tuleb kapitalism kõrvaldada (Jennings 2003: 9). Marx on eelkõige tuntud ajaloo materialistliku kontseptsiooni kaudu, mis lühidalt väljendas arusaama, et inimese loomus, emotsioonid ja mõtlemisviis olenevad teda ümbritsevatest tingimustest (Ibid). Ta uskus sotsiaalsesse evolutsiooni, mis hõlmas tööstuslike protsessidega kaasnevat sotsialiseerumise kasvu ja klassivaba ühiskonna teket ning majanduse täielikku demokratiseerimist (Ibid). Marksismi alustalaks on arusaam revolutsioonilise perioodi tulekust, mis tähistab üleminekut kapitalistlikust ühiskonnast kommunistlikkusse (Jennings 2003: 11). Simon Blackburn sõnab, et marksismi lähtekohaks on usk ühiskonna jõudmisest kapitalismist proletariaadi revolutsioonini ning kriitika seoses tootmisevahendite eraomandusega kaasneva töölisklassi eksploateerimisega (Blackburn [2001] 2002: 279). Lenin oli suuresti marksistlikust vaatenurgast inspireeritud, kuid leninism propageeris siiski teistsugust mõttemalli – kui Marx pidas töölisklassi diktaatorlust üheks vaheastmeks klassivaba ühiskonna saavutamisel, siis Lenin muutis just diktaatorluse oma teooria nurgakiviks (Cole [1953] 2003b: 37). Lenin oli veendunud, et töölisparteide

organiseerimise eesotsas pidi olema revolutsioonilistest haritlastest koosnev kollektiiv, kes vastutaks parteide leninlikus vaimus töötamise eest, vastasel juhul võis tööliikumine „alistuda kodanlikule ideoloogiale“ (Rei [1961] 2010: 61–62).

19. ja 20. sajandi vahetuse töölikirjandust ning üldisemalt kogu Euroopat, mis oli valdavalt endiselt monarhistlik ja imperialistlik, mõjutas tugevalt tööstuse kiire areng ja linnastumine. Suurtööstuse rajamine Eestisse hoogustus tänu baltisaksa, Moskva ja Peterburi investoritele ning oma panuse tööstuse arengusse andsid ka kohalikud mõisnikud, kes olid hõivatud näiteks viinapõletamise, kalevitootmise ja tsemenditootmisega. Töölisklassi jaoks põhjustas pingeid kehv ja kurnav töökorraldus vabrikutes. 1900. aastaks oli Eestis 500 ja enama töölisega ettevõtteid 9, mis andsid tööd 65,8% tehastöölistest. Tasub mainida, et 1857. aastal asutatud Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri Osauhingus töötas üle 10 000 tööliste, kuhu kuulusid ka ligi 300 Saksamaalt toodud kvalifitseeritud tekstiilitöölisi, mitmed juhatajad ja meistrid. (Pihlamägi 1999: 30–35)

Enamikes tööstusettevõtetes valitsesid halvad tingimused, pikad töötunnid ja väikesed palgad: 1926. aastal EKP. KK. Ajalookomisjoni poolt välja antud toimetises nr. 1 on välja toodud tööliste suurimad muudatusettepanekud, mis lisaks tööpäeva lühendamisele ja palkade tõstmisele hõlmavad veel näiteks sõna- ja trükivabadust, läbiotsimiste kaotamist, abiandmist haiguse korral, vanemate valimiste õigust jpm (Pöögelmann jt 1926: 160–161). 1905. aasta paiku oli Eesti tööliste olukord jõudnud madalseisu, sest lisaks eelnevalt mainitule muserdas üleüldist finantsilist olukorda lüüasaamine sõjas Jaapaniga, mille tagajärjel tõusid tarbekaupade hinnad, ning 1880. aastatel Venemaal puhkenud majanduskriis (Rästas 1926: 61). Juba mõnda aega kestnud vilets eluolu ning 9. jaanuaril 1905 aset leidnud „verine pühapäev“ Peterburis tekitasid frustratsiooni ning päädisid lõpuks suurte ülestõusudega Eesti vabrikutes ja kauplustes mõned päevad hiljem (12. jaanuar–17. jaanuar) (Pöögelmann jt 1926: 155–160). Ülemaalisel rahva-aseykkude koosolekul Tartus Bürgermusse ruumides (27.–29. novembril 1905) pandi tööliste heaoluks kirja järgmised nõudmised: tööliste ja tööandjate suhete reguleerimiseks tuleb asutada vahekohus; töölistele tuleb riiklikult kinnitada haiguste, õnnetuste jms vastu; tervise- ja korteriolusid tuleb

viivitamatult parandada; püüdlema peab 8-tunnise tööpäeva poole; naiste ja laste töökaitseadusi tuleb täiendada (Karjahärm 1997: 176).

Linnatöölise peamiseks vastaseks olid vabrikandid, talurahvas nägi vaenlast eelkõige baltisakslastest mõisnikes ja pastorites. 19. sajandi lõpul oli suurem osa eestlasi seotud põllumajandusega, mistõttu pöörati enamus tähelepanust just põllumajanduslike probleemide lahendamisele (Pihlamägi 1999: 36). Maaproletariaadi suurimateks probleemideks olid mõisnike kehtestatud rendi- ja maakasutamise tingimused, mille kaudu püüti säilitada aadliseisuse eesõigusi (Karjahärm 2013: 146). Naturaalkoormiste ja enda talumajapidamise haldamise kõrvalt oli talurahvas kohustatud korras hoidma ja vajadusel parandama ka ühiskasutuses olevaid teid ja hooneid (Karjahärm, Pullat 1975: 33). Sarnaselt vabrikutöölisele taotleti talupoegadelegi riiklikku kindlustust tervise halvenemisel ning vahekohtu, kelle ülesandeks oli palkade määramine, korteriolude üle otsustamine jms, sisseseadmist (Karjahärm 1997: 76). Lisaks nõuti maksu- ja palgatingimuste parandamist ning mõisnikega võrdseid õigusi (Rosenberg 2006: 33). Ärev olukord maapiirkondades päädis 1905. aasta detsembri kuuks laialdaste mõisate põletamise aktsioonidega. Kapitalism tõi muutusi eesti küladesse, sest talude päriseksostmistest tõttu tekkis märgatav kihistumine ka külaelanike endi hulgas. Sotsiaalsete vastuolude teravnemine tekitas viha nii mõisnike kui ka tsarismi vastu ning 1880. aastate talurahvaliidumisest ei saanud tsaarivalitsus enam mööda vaadata (Sõgel 1956: 2).

Tööliskirjandus oli väga tihedalt seotud kogu 20. sajandi alguse poliitiliste ümberkujunemistega, näiteks nagu tööliste õiguste ja vabaduste suurenemisega nii töö- kui eraelus. Eestimaal võib esile tuua tööliklassi vastuolud baltisaksa aristokraatide privileegide ja tsaarivalitsuse võimuga. Esimese peatüki eesmärgiks anda lühiülevaade töölikirjanduse ajaloost ja peamistest viljelejatest Eestile geograafiliselt lähedastes või kultuuriliselt mõjutanud riikides: Saksamaal, baltisaksa kirjanduses, Venemaal, Ameerikas, Inglismaal, Prantsusmaal, Soomes ning Lätis ja Leedus. Teine peatükk keskendub 19. sajandi lõpul ning 20. sajandi alguses eesti keelde tõlgitud, eelkõige tööliklassile suunatud või töölikirjanduslikele teostele. Sihiks on jälgida töölistemaatika jõudmist eesti kirjandusse tõlkekirjanduse kaudu ning teha kokkuvõtteid enim tõlgitud maade või kirjanike teostest.

Need peatükid loovad sissejuhatuse eesti töölikirjanduse analüüsile ning aitavad tervikuna mõista proletaarset kirjanduse taotlusi ja levikut.

Kolmandas alajaotuses tuleb juttu eesti töölisluule arenguloost ning ühtlasi selgub eesti töölikirjanduse määratlemise keerukus. Välja on toodud aspektid, mille järgi võiks eesti töölikirjanduse mõiste konstrueerida ning samuti, mis eristab seda teistest realistlikest ja naturalistlikest kirjandusvooludest. Pikemalt on pööratud tähelepanu eesti töölikirjanduse spetsiifikale ning selle levimist soodustanud kirjandus- ja kunstivooludele. Siinkohal võib lisada, et töölisluulet kirjutati 20. sajandi alguses eesti autorite poolt enam kui töölisproosat, mis Heino Puhveli sõnul sai hoo sisse alles peale Eessaare Aadu debüüti 1916. aastal novellikoguga „Räästaalused“ ning seetõttu on ka siinse töö fookus luulel (Puhvel 1969: 581).

Neljandas peatükis tutvustatakse töölisalbumite sisu ja vormi, autorite valikut ning temaatilisi muutusi ajavahemikul 1905–1911. Vaatluse all olevad luuletused pärinevad aastatel 1905-1911 Juhan Lilienbachi poolt toimetatud töölisalbumitest, milleks on „Edasi I“ (1905), „Edasi II“ (1906), „Edasi III“ (1910), „Edasi IV“ (1911), „Tagasi“ (1907), „Mõtted I“ (1909) ja „Mõtted II“ (1911). Valikus on kõik 1905-1911 aastatel Juhan Lilienbachi poolt toimetatud kogumikud, kuhu alla ei kuulu ajalehed, ajakirjad, nalja- ja pilkelehed jne. Analüüsi alt on jäänud välja ka üksik autori luulekogud. Samuti on selles peatükis antud lühiülevaade eesti töölisluule peamistest viljelejatest, nende kultuuritaustast, elukäigust ning tähtsamatest töödest. Eelviimases peatükis on fookus töölisluuletuste temaatikal. Analüüsi eesmärgiks on välja selgitada eesti töölisluules esinevad teemad, nende võimalik tähendus siinses kultuuriruumis ning omapärad maailmakirjanduse taustal. Viimane alajaotus püüab saada vastused küsimusele, millised vormilised ja stilistilised omapärad domineerisid eesti töölisluules.

1. Tööliskirjanduse kujunemine

Siin peatükis on lühidalt välja toodud tähtsamad ajaloolised sündmused ning iseärasused 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse mõjukamates ja Eestile lähemates riikides, et luua sissejuhatav ja toetav taust eesti tööliskirjanduse uurimisele. Täpsemalt vaatan, kuidas mõisteti ja tajuti proletaarset kirjandust ning millest saaid tööliskirjanikud inspiratsiooni Saksamaal, baltisaksa kirjanduses, Venemaal, Ameerikas, Inglismaal, Prantsusmaal, Soomes, Lätis ja Leedus. Samuti pööran tähelepanu sellele, millised realistlikku- ja proletaarkirjandust viljelevad autorid saavutasid oma loominguga populaarsuse nii emakeelses kui ka rahvusvahelises kultuurikontekstis.

1.1. Saksamaal

Preisimaal ning ka mujal Saksamaal tõusis rahvaarvuga koos ka vaesus ning 1840. aastatel elas allpool vaesuse piiri umbes 60% preislakest. Tööstuse kasvuga kolisid paljud inimesed suurematesse asulatesse, lootuses leida tööd ja paremaid elutingimusi. Aina enam hakkasid töölised hakkasid 19. sajandi keskpaiku kaasa mõtlema ja arutlema riigiaparaadi, valitsuse ja sõnavabaduse teemadel. Esimesed töölisparteid moodustati 1860. aastatel ning Friedrich Engelsi (1820–1895) ja Karl Marxi (1818–1883) ideed said tööliste jaoks justkui uueks religiooniks. Sotsiaaldemokraatliku liikumise ja tööliklassi ülestõusude ning poliitstreikide tulemusel hakkasid 1880. aastatel kehtima tervisekindlustus, õnnetusjuhtumite kindlustus ning vanaduse ja invaliidsuse kindlustus. Wilhelm II valitsusaega (kuni umbes 20. sajandi esimese kümnendi lõpuni) iseloomustab industrialiseerumine, migratsioon maalt linnadesse ning sellega kaasnev majanduslik mitmekesisustumine. (Koelb, Downing 2005: 67–83)

Saksa kirjandust 19. sajandi keskpaiku ilmestasid 1848. aasta nn märtsirevolutsioonist kõlama jäänud ideed (Koelb, Downing 2005: 53). Tööliselu kujutavaid realistlikke teoseid leiab saksa kirjandusest juba enne 1850. aastaid. Silmapaistvaks on romaanikirjaniku ja poeedi Karl Lebrecht Immermanni (1796–1840) „Epigoonid. Perekonna mälestused üheksas raamatus.” („Die Epigonen. Familien-Memoiren in neun Büchern.”) 1836. aastast, kus lisaks mitmetele industriaalühiskonna arenguga kaasnenud negatiivsetele külgedele, nagu näiteks tööliste ning nende laste tervislik seisund ja kriminaalsuse kasv, on demokraatlikku töösüsteemi, võrreldes feodaalse korraldusega, kujutatud edumeelse ja edasiviivana (Emmel [1972] 1984: 125). Töölisklassist ning industrialiseerimisest kirjutasid ka näiteks Gerhart Hauptmann (1862–1946), Hermann Sudermann (1857–1928) ja vennad Heinrich ja Julius Hart (1855–1906, 1859–1930) (Ibid).

19. sajandi teisel poolel kujunes välja n-ö „Berliini romaan”, mille üheks iseloomujooneks oli industriaalse Berliini (või ka Münheni) linnapildi kasutamine demonstreerimaks nii võitlust kapitalismi vastu, masintööjõu kasutuselevõttu, rahulolematust protestantliku kiriku ja riigikorraga. Taolist romaanitüüpi viljelesid näiteks Paul Johann Ludwig von Heyse (1830–1914) teoses „Paradiisis” („Im Paradiese” 1876), Max Kretzer (1854–1941) teoses „Meister Timpe. Sotsiaalromaan” („Meister Timpe: Sozialer Roman” 1888) ja Wilhelm von Polenz (1861–1903) romaanis „Büttnerbauer” („Der Büttnerbauer: Roman” 1895) (Ibid). Von Polenz tõi lugejateni maal toimuvad muutused ja liigkasuvõtjate võimu, mille ülekohust tunnetab kõige elavamalt noor, sotsiaaldemokraatlike vaadetega Gustav (Emmel [1972] 1984: 169–170).

Tööliste endi poolt kirjutatu – *Arbeiterdichtung* – oli tihti äärmiselt ühiskonnakriitiline ning kujutas töölisklasse elamas allpool vaesuse piiri ja nende ekspluateerimist riikliku töökorralduse ning juhtivorganite poolt. Kõrgemast soost kirjanikud, nagu Arno Holz (1863–1929), Richard Fedor Leopold Dehmel (1863–1920) ja kirjandusühing „Töölised ja Nyland'i maja” („Wehrleute auf Haus Nyland”) proovisid samuti oma loominguga töölisklassi probleemidele tähelepanu juhtida. Saksa kirjandusteadlased on sealset tööliskirjandust tihti pidanud kahepalgeliseks, sest ühelt poolt proovisid kirjanikud paljastada tööliste halbu elamistingimusi, teisest küljest aga ülistasid

tööstuse kasvuga kaasnevaid tehnoloogilisi saavutusi. Viieks kõige populaarsemaks töölikirjanikuks Saksamaal peetakse Gerrti Engelket (1890–1918), Alfons Maria Petzoldi (1882–1923), Karl Brögerit (1886–1944), Heinrich Lersch (1889–1936) ja Max Barthelit (1893–1975), kuid nende kõigi loominguteed lõppesid üsna varakult (Ibid). Saksa näitekirjandusest saab välja tuua Gerhard Hauptmanni tööliste mässust rääkiva näitemängu „Die Weber” („Kangrud” 1892, eesti keeles 1929), mida on Konstantin Osvet kogumikus „Mõtted I” iseloomustanud sõnadega: „Nälg, häda ja meeleäraheitmine vaatavad meile sealt vastu” (S-s. 1908: 52). (Stoehr2001: 14–15)

Saksa 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse luules käsitles töölisteemasid näiteks Erich Bernhard Gustav Weinert (1890–1953), kelle luulekogud ilmusid trükitult harva. Oma loomingus peegeldas ta muuhulgas tööstuskapitalismi negatiivseid tagajärgi, kõrgemate klasside priiskavat elustiili ning äärmises vaesuses elevate tööliste ekspluateerimist (20. sajandi väliskirjandus... 1971: 470). Samuti võib tema loomingust leida töölisi võitlusele kutsuvaid ning revolutsioonile kaasaelavaid luuletusi (Ibid). Heinrich Lersch (1889–1936), on eelkõige tuntud oma sõjaluuletustega Esimese maailmasõja päevilt (Ibid). Tema luuleloomingust võib leida ka mitmeid tööliste raskest eluolust jutustavaid luuletusi (Ibid). Töölisluule näitdeteks on ka Max Kegeli (1850–1902) teosed, eriti luuletuse „Kolm hullumeelset sõna” („Drei Worte des Wahns” 1893), kus on manipulatiivsetena kujutatud jumalat, kuningat ja isamaad ning mille lõpuridades peitub juhtnõor töölistele: mitte olla patriootlik, vaid olla inimlik (Stoehr 2001: 15). Samast žanrist võib välja tuua veel Max Bartheli (1893–1975), kes käsitles töölistemaatikat ka oma proosaloomingus, luulekogud „Revolutsioonilaulud” („Revolutionäre Gedichte” 1919) ja „Töölise hing: Värsid tehasest, maanteest, reisidest, sõjast ja revolutsioonist” („Arbeiterseele. Verse von Fabrik, Landstraße, Wanderschaft, Krieg und Revolution” 1920) (Ibid).

1.2. Baltisaksa kirjanduses

Venestusreform Balti provintssides 19. sajandi lõpul kärpis baltisakslaste senist autonoomiat suurel määral ning uued muutused hõlmasid näiteks saksakeelsete

gümnaasiumite sulgemist ja vene keelse õppetöö peale surumist. Koos tagakiusamistega, mille osaliseks said eriti just baltisaksa haritlased, süvenes kogukonnas individualism ja kapseldumine. Identiteedist kinni hoidmise püüe iseloomustab ka sajandivahetuse baltisaksa kirjandust ning seisusliku identiteedi kõrvale tõuseb jõuliselt rahvuslik enesemääratlus. Baltisaksa kultuurielu vabanes mõnevõrra piirangutest peale 1905. aastat, mil taas elavnes seltsitegevus ja vaimuelu. Siiski tunnetasid baltisakslased vana maailma hääbumist ja senise elukorralduse paratamatut lagunemist. Need muutused rahvustunnetuses ja kogukondlikus identiteedis mõjutavasid suurel määral üldist 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse baltisaksa kirjandust. Baltisaksa 20. sajandi alguse kirjanduses peegeldus paljuski ka 1905. aasta revolutsioon ning selle tagajärjed. (Lukas 2006: 50–53)

Töölisliikumisele ja sotsialistlikele vooludele 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses pöörasid tähelepanu ka baltisakslased, seda nii positiivse kui negatiivse poole pealt. Töölisrevolutsioonist kirjutas Vanamõisa aadliperest pärit Maurice von Stern (1860–1938), kelle sotsiaalromaanis „Walter Wendrich” (1895) on tähelepanu Ameerika tööliskogukondadel ja seal inimlikkust ja kaastundlikkust leidnud von Streni minategelase sisemaailmal. Sarnaselt „Walter Wendrichile” võib sotsiaalromaaniks pidada ka Eduard von Keyserlingi (1855–1918) romaani „Kolmas aste” („Die dritte Stiege” 1892), kus tööliste seltskonnas kulgevaid toimetusi ja arusaamisi on vaadeldud läbi noore ennast otsiva aadliku Lothar von Brückmanni. Siiski lõpetab von Keyserling oma teose pettumusliku noodiga, sest noor Lothar ei leia vabrikutööliste kirglikest mässumeeleoludest rahuldust ega intellektuaalselt mõistmist (Ibid). Omamoodi eneseotsinguid läbi sotsialistliku revolutsiooni on kujutanud ka näiteks von Sterni koolikaaslane Ernesto Bark (kod.-n. Ernst Bark, 1858–1922), kelle hispaania keeles kirja pandud romaanide hulgas leidub nii mõnigi sotsiaalpoliitilise suunitlusega teos. Suureks kujutamiseobjektiks oli 1905. aasta revolutsioon, mida on näiteks kujutanud Carl Worms (1857–1939) oma novellikogus „Punasest hämarikust“ („Aus roter Dämmerung“ 1906). Liina Lukas toob välja, et Wormsi tõi baltisaksa kirjandusse ka uue, mässu õhutava revolutsionäärist eestlasest või lätlasest tegelaskuju. (Lukas 2006: 128–291)

Revolutsiooni kajastasid oma loomingus ka mitmed luuletajad, näiteks mässuliste talupoegade tegevusest on Max von Goldenstube (1850–1931) kirjutanud oma luulekogus „Taevast ja maa” („Himmel und Erde” 1907). Lühidalt võrdleb Goldenstube sotsialismi võidule pääsemist viimse päevaga (Ibid). Oma luulekogus „Töölislaulud” („Proletarierlieder” 1885) on Maurice von Stern kasutanud töölikirjandusele omaseid sõnumeid. Näiteks, tuginedes Liina Lukase tõlkele, võib välja tuua read Sterni luuletusest „Soov” („Ein Wunsch“): „Kadugu kroonid ja seisusepiirid, / kadugu keiserlik auhiiglus”, mis põhjustasid baltisaksa kogukondades väga vastakaid reaktsioone (Lukas 2006: 129). 1890. aastal kuulutas Leipzigis ilmunud ajakiri Blätter für Litterarische Unterhaltung von Sterni tähelepanuväärseks sotsiaaldemokraatlikuks kirjanikuks. (Lukas 2006: 120–130).

Draama poolelt saab baltisakslastest esile tuua Carl Johann von Freymanni (1878–1907) ja Élisar von Kupfferi (1872–1942) näidendid, mis annavad võrdleva positsiooni 1905. aasta revolutsioonisündmustele. Von Freymanni „Rahva päev. Näidend Läti 1905. aasta revolutsioonist” („Der Tag des Volkes. Ein Schauspiel aus der lettischen Revolution 1905” 1907) esindab tüüpilist baltisakslaslikku seisukohta, vastandades rahulikule ja austatud pastorile riiakad sotsialistlikud talupojad, kes ei oska olla tänulikud ega lojaalsed mõisahärrale. Seevastu von Kupfferi draamateos vaatleb kahe eesti soost noore – saksliku kasvatusena Linda ning tema revolutsionäärist venna – arusaamu sotsiaalsetest ebavõrdsustest ühiskonnas, mis on autori poolt esitatud üsna tõepärastena. (Lukas 2006: 350–351)

1.3. Venemaal

Tööstuskapitalism ja tööliste arv suurenes Venemaa linnades 19. sajandi teisel poolel kiiresti ning suurtööstus tõusis esiplaanile eriti 1890. aastatel (Pihlamägi 1999: 21). Samal ajal levisid Venemaal mitmed poliitilised ja sotsiaalsed maailmavaated – kahte olulisemat poolt esindasid nihilistid ja populistid (Misrky 1958: 302). Populistid, kelle ideed olid inspireeritud Jean-Jacques Rousseau õpetustest, asutasid 1870. aastate lõpus „Народна воля” partei, mis mõjutas oma revolutsiooniliste ja terroristlike meetmetega (kuni umbes

1890. aastateni) enim sajandilõpu vene ühiskonda – eelkõige töölisklasse ja talupoegi, kuid ka aadlikke (Mirsky 1958: 336). 19. sajandi lõpu tööstuskriis suurendas töölistes rahulolematust ning võitlus elu- ja töötingimuste parandamise eest muutus revolutsioonilisemaks, seda ka talurahva hulgas (Sikemäe, Lepik 1951: 272). 20. sajandi algus oli tihedasti seotud näiteks võimu ja õiguste kasutamisega, moraaliküsimustega ning elukvaliteedi parandamisega nii isiklikus kui kollektiivses sfääris, kuid samuti oli see täis modernse elu vitaalsust ja lummatust ohtliku eluga kaasnevast põnevusest (Steinberg 2002: 21, 147). Toimuvaid muutusi kajastas ka tööliskirjandus, millest vahemikus 1877–1916 ilmus vähemalt 40 koguteost, antoloogiat ja almanahhe, näiteks „Kodukoha hääled” („Родные Звуки” 1889), „Vajadused” („Нужды” 1893), „Väike suurepärane” („Малые великим” 1902), „Töölaulud” („Песни труда” 1905) ja veel teisi (Steinberg 2002: 47).

Sotsiaallajaloolase Mark D. Steinbergi sõnul võib sajandialguse vene tööliskirjandusest leida jälgi Arthur Schopenhaueri, Friedrich Wilhelm Nietzsche ja Søren Aabye Kierkegaardi eksistentsiaalfilosoofiast ning samuti romantismi tumedamast poolest, mida esindavad näiteks melanhoolia ja pessimism ning ideed kannatamisest, elu tragöödiast ja mõttetusest (Steinberg 2002: 16). Vene tööliskirjanduse eelkäijateks võib pidada Nikolai Nekrassovi (1821–1878), Ivan Nikitini (1824–1861), Aleksei Koltsovi (1809–1842), Ivan Surikovi (1841–1880) – kes algatas ka Surikovi Kirjanduse- ja Muusikaringi – ja Maxim Gorki (1868–1936) töid tööliste ja talupoegade igapäevaelust (Steinberg 2002: 31). Venemaal arenes realism ning sellega paralleelselt kriitiline realism jõuliselt tänu Mihhail Lermontovi (1814–1841), Lev Tolstoi (1828–1910) ja Fjodor Dostojevski (1821–1881) loomingule (Talvet 1999: 135). 1890. aastatel tegi venelaste lugemisharjumuste uurija Nikolai Rubakin (1862–1946) tähelepaneku, et kirjutamisega tegelevate (n-ö iseõppinud) tööliste hulk kasvas väga kiiresti ning seda tõendab ka Maxim Gorki 1914. aastal kirjutatud essee, kus ta mainib, et temani on jõudnud sajad vabrikutööliste, kokkade, prostituutide, õmblejannade jne poolt saadetud kirjad, milles palutakse tagasisidet oma kirjutistele või paari rubla raamatute ostuks (Steinberg 2002: 23–24). 19. sajandi teises pooles keskendus kirjandus rohkem valgustustegevusele ning madalamate ühiskonnakihtide elu täpsemale kujutamisele (Kalamees, Lens 2002: 6). 20. sajandi alguses said populaarseks Leonid

Andrejevi (1871–1919) tööd „Lugu seitsmest ülespoodust” („Рассказ о семи повешенник” 1908), kus üheks tegelaseks oli eestlane Ivan Jaanson ja „Vassiili Ficeiskovo elu” („Жизнь Василия Фивейского” 1904), mida lugesid töölised innukalt eriti 1905. aasta revolutsiooni paiku (Bogomolov 2011: 25).

Proosakirjandusest võib välja tuua Kazimir Barantsevitši (pseudonüümiga Sarmat, 1851–1927) teosed „Jooksu all” („Под гнѣтом” 1883), „Katkised keeled” („Порванные струны” 1886) ja „Elupildid” („Картинки жизни” 1892). Samuti kirjutas tähelepanuväärset töölisproosat Dmitri Mamin-Sibirjak (1852–1912), kelle teosed peegeldasud Uuralites elanud tööliste karmi igapäevaelu (Mirsky 1958: 351). Teosest „Mägipesa” („Горное гнездо” 1884, eesti keeles 1957) ilmnevad Uuralites võimutsevate mäetööstuse omanike ja ametnike priiskav elustiil ning ükskõiksus vaesete ning ületöötanud tööliste suhtes pärisorjuse kaotamise järgsel perioodil. Mamin-Sibirjak iseloomustab kaevandustööd mägedes nõnda: „Tööd „mäes”, kaheksakümne sülla sügavuses, võis täie õigusega nimetada sunnitööks, mis ta pärisorjuse ajal tõeliselt oligi, muutudes pärast priikslaskmist „vabaks talupojatööks”. Muidugi, „mäkke” tõukas neid kollaseid luitunud mehi kõige kibedam puudus...” (Mamin-Sibirjak [1884] 1957: 96). Peamiste teemadena võib vene töölisproosast välja tuua linnastumise ja industrialisatsiooni, talupoegade ümberasumise linnadesse, hariduse ja uute ideede leviku ja kättesaadavuse, sotsiaalpoliitika ja tööliklassi organiseerimise ja eneseteadvuse arengu (Steinberg 2002: 33).

Töölislule üks esimesi viljelejaid Venemaal oli Egor Netšajev (1859–1925), kelle luules kajastusid tööliste vaimne ja füüsiline piinamine vabrikutes, solvangud ja peksmised, väsimus ja häiritud uni, haigused, nutt ja meeleheide ning vabanemine, mida oodati surmalt (Steinberg 2002: 77). Näiteks kajastub tema 1906. aastal kirjutatud luuletuses „Hinge hääled” („Голоса души”) mõte, et tööliste hing ei erine kuidagi valitsejate omast ning et töölised ei ole loomakari (Steinberg 2002: 70). Silmapaistvamad töölisluleletajad nagu Mihhail Gerasimov (1907–1970), Aleksei Gastev (1882–1939) ja Vladimir Kirillov (1889–1937) said kirjanduses tuntuks pisut hiljem koos kirjandusühingu „Пролетарская культура” ehk „Пролеткульт” asutamisega 1917. aastal (Kahn 2011: 43), kuid kirjandusliku tegevusega olid nad seotud alates 20. sajandi algusest. Revolutsionäär Pjotr Jakubovitš (pseudonüümid

P. Ya. ja L. Melshin, 1860–1911) veetis üksteist aastat oma elust vangistuses ning tõlkis (muuhulgas ka Charles Baudelaire'i „Kurja lilled”) ja kirjutas ka ise luulet, mida toimetati vanglast välja ja avaldati mitmetes ajalehtedes (Patyk 2017: 300). Eriti palju pühendasid tähelepanu sajandivahetusel esile kerkinud kirjandusküsimustele ajalehed „Искра” (1900–1905) ja „Брззола“ (1901–1905) ning ka „Пролетарий”, kus Vladimir Lenin avaldas 1905. aastal artikli „Parteioorganisatsioon ja parteiline kirjandus” („Партийная организация и партийная литература”), milles toob välja proletaarse kirjanduse olemuslikkuse ja eesmärgid (Sikemäe, Lepik 1951: 272–274). Paljudes ajalehtedes ja ajakirjades avaldasid oma loomingut ka anonüümsed või vähetuntud autorid.

1.4. Ameerikas

Ameerika Ühendriikides leidis aset majanduskasv pärast 1861.–1865. aastatel kestnud kodusõda, kuid saavutatud rikkused jagunesid elanikkonnas väga ebavõrdselt (Conn 1990: 238). Massiivselt suurenes immigrandide sissevool¹ ning seetõttu oli raua-, söe-, õli-, kulla- ja hõbedakaevandustes kasutatav odav tööjõud kergesti kättesaadav (Kubre 2003: 56). Töölised, kes nõudsid taga oma õigusi, said tihti karistada või peksta, äärmuslikematel juhtudel nad isegi tapeti, nagu juhtus 1877. aastal seltsitegevuse eest üles poodud kümne iiri päritolu söekaevuriga Pennsylvania osariigis (Conn 1990: 238). Peamised probleemid olid ülerahvastatus linnades, ebasanitaarsed tingimused, madalad palgad, halvad töötingimused ja ebaadekvaatsed äripiirangud, mille vastu korraldati ulatuslikke protestiaktsioone (Kubre 2003: 57). Farmerite jaoks tekitasid muresid äärmiselt ranged laenumaksesüsteemid ning toodete transpordihinnad (Ibid).

Töölisklassi elu kujutab Rebecca Harding Davise (1831–1910) ilukirjanduslik lühijutus „Elu valutehases” („Life in the Iron Mills” 1861), mis kirjeldab klassidevahelisi probleeme 19. sajandi vabrikutes. Seda teost võib kirjanduskriitiku ja Davise kaasaegse William Dean Howellsi (1837–1920) sõnul pidada üheks esimeseks ameerika

¹ Aastatel 1860–1910 immigrerus Ameerikasse üle 23 miljoni välismaalase (Kubre 2003: 57).

proletaarkirjanduse teoseks. New Yorki slummides elavate vaeste ja immigrantide elutingimusi peegeldas ajakirjanik Jacob August Riis (1849–1914), kelle šokeerivatest fotodest koosnev publikatsioon „Kuidas teine pool elab. Uuringud New Yorgi üürimajadest.” („How the Other Half Lives. Studies among the Tenements of New York” 1890) viis lõpuks seadusandluse muudatusteni ning äärmuslikumate vaestemajade likvideerimiseni. Ka farmerid ja külaelanikud elasid karmides oludes ning nende eludest võib lugeda näiteks Hannibal Hamlin Garlandi (1860–1940) 1891. aastal kirjutatud teosest „Põhisõiduteed” („Main-Travelled Roads”). Oma loomingut ning ühtlasi maaolude trööstitut pilti on Garland kommenteerinud nõnda: „Maainimesed on samuti kurnatud oma töökoorma ja kibedate eelarvamuste all; nad kraabivad põllumaalt kokku napi varanduse ning kõssitavad kogu kibeda talve määrdunud kardinatega”. (Conn 1990: 164–275).

20. sajandi alguses hoogustus ameerika ajakirjanike ridades *muckraker*'ite liikumine, mille eesmärgiks oli paljastada korrupsioon suurtööstustes ja poliitikaaparaatides ning samal ajal tõsta inimeste teadlikkust vaesusest, äärmiselt halvatest töötingimustest, lapstööjõu kasutamisest, prostitutsioonist jne. Avaldatud tööde hulka kuulusid näiteks Ida Minerva Tarbelli (1857–1944) „Standard Oil Company ajalugu” („The History of the Standard Oil Company” 1904), Robert Hunteri (1874–1942) „Üürimajade olukord Chicagos” („Tenement Conditions in Chicago” 1901), Charles Edward Russelli (1860–1941) „Seadusetu varandus: mõndade suurte Ameerika varanduste päritolu” („Lawless Wealth: The Origin of Some Great American Fortunes” 1908) ja veel paljud teosed. Ilukirjanduslikest teostest saab välja tuua Upton Beall Sinclair'i (1878–1968) sotsialistliku suunitlusega romaani „Džungel” („The Jungle” 1906, eesti keeles 2015), mis paljastas Chicago tehaste kohutavad töötingimused ning töölisklassi raske eluolu leedu päritolu immigrantide tööliste ning tema pere näitel. Autor on vaatluse alla võtnud näljast ja haigustest nõrkevad, peamiselt sisserännanud töölised, kes, tehes kurnavaid 12-tunniseid vahetusi konditsioneerita ja puhta õhuta pimedates vabrikutes, peavad lisaks hakkama saama ka äärmise vaesuse, vaimse ja füüsilise terrori ning poliitiliste võimude poolt ärakasutamise. Teose lõpus, olles omaks võtnud sotsialistliku vaatenurga, kutsub peategelane Jurgis Rudkus kõiki revolutsioonilisele võitlusele kapitalistliku maailma ning selle pooldajate vastu. Inglise filoloog Peter Conn on kirjutanud, et Ameerika keskklass

nõudis teose ilmumisel valitsuse poolset lihakontrolli, kuid Sinclair'i tõeline sõnum kapitalismi negatiivsetest tagajärgedest jäi neile kaugeks (Conn 1990: 318–320).

Sotsialistlikest kirjanikest üks kuulsamaid oli kindlasti John Griffith Chaney ehk Jack London (1876–1916), kes pidas Sotsialistide Ühiskondliku Kolleegiumi presidendina loenguid tööliste ja kapitalistide vahelisest võitlusest üle kogu Ameerika. Tema teoses „Kuristiku rahvas” („The People of the Abyss” 1903) on kirjeldatud Londonis, East Endis elavate vaeste tööliste olukorda. Selle teose ilmumine tõi endaga kaasa mitmeid muudatusi tööseadustes ja üldises sotsiaalhoolekandes. Feministlikud vaateviisid tõi lugejani Willa Sibert Cather (1873–1947), samuti üks *muckraker*’itest, kelle teosed „O pioneerid!” („O Pioneers!” 1913) ja „Minu Antonia” („My Antonia” 1918, eesti keeles 2000) ärgitasid suurel hulgal naisi võitlema sugudevahelise võrdsuse eest nii töö- kui eraelus ning samuti nõudma valimisõigust. Catheriga koos võib välja tuua Margaret Higgins Sangeri (1879–1966), kes riskis väärkohtlemise ja ahistamisega, reklaamides rasestumisvastaseid vahendeid, Emma Goldmani (1869–1940), kes reisis üle kogu Ameerika, kuulutades oma visiooni inimeste vabastamisest ning Jane Addamsi (1860–1935), kes asutas Chicagos vaestemaja ning propageeris mitmeid poliitilisi ja sotsiaalseid reforme. Naiste Kaubandusühing loodi 1903. aastal, kuna mehed Ameerika Töölisliidus ei nõustunud jagama oma hüvesid ja organiseerimismehhanisme. (Conn 1990: 320–323)

Töölismaatika ei olnud 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse ameerika luules nii levinud kui proosas. Siiski võib 19. sajandi ameerika luules realistlikku suunda märgata näiteks Edwin Markhami (1852–1940) luuleloomingus, kus kajastusid pildid ebainimlikkusest ja ebavõrdsusest ühiskonnas ning töölisklassi ekspluateerimisest (Warfel jt 1947: 1042). 20. sajandi algusest saab esile tuua Rootsist Ameerikasse emigreerunud töölispere poja Carl August Sandburgi (1878–1967) kodanluse suhtes kriitilise hoiakuga luuletused (20. sajandi väliskirjandus 1971: 530). Ameerika kirjandusmaastikul on omapärane ja silmapaistev roll kindlasti rassilistel vastuoludel, mis mõjutas suuresti majanduslikke ja sotsialistlikke jõuvahekordi ning see peegeldub ka mustanahaliste autorite loominguks. Näiteks James Mercer Langston Hughesi (1902–1967) luuleloomingus on esil mustanahaliste ehk madalama klassi raske elu ja kurnav töö ning tema teoste kangelased on

muuhulgas nõudepesijad, toatüdrukud, liftipoisid jne (20. sajandi väliskirjandus 1971: 542). Ehkki töölistemaatika ei kajastu ameerika luules nii jõuliselt kui proosas, võib luulest näiteid tuua klassidevaheliste suhete, majandusliku ja sotsiaalpoliitilise ebaõigluse ning muidugi rassiliste jõuvahekordade kirjeldamisest, mis ometi seonduvad üldisemalt töölistemaatikas käsitletavate probleemidega.

1.5. Inglismaal

Briti saarte majandus kujunes 19. sajandil põhjalikult ümber ning majanduse jõulist kasvu soodustasid näiteks kergesti kättesaadav tööjõud ja kapital, samuti sise- ja välisurgude kasv. Peamisteks tööstusharudeks kujunesid Britannias seatina, toorpuuvilla ning kivi- ja pruunsöe tootmine. Viimane ületas kogu ülejäänud Euroopa toodangu mitmekordselt.² Kivisöe kütusena kasutuselevõtt tegi masinatega töötamise lihtsamaks ja produktiivsemaks. Suurimateks tööstuslinnadeks kujunesid näiteks Bradford ja Dundee. Inglismaad tabas järsk rahvastikukasv aastavahemikul 1750–1881, mil rahvaarv kasvas umbes 7,4 miljonilt 19,7 miljonini ning 19. sajandi keskpaigaks elas linnas rohkem rahvast, kui maapiirkondades. Sellega kaasnes ka elukohtade puudus linnas, mis sundis paljusid töölisi elupaika otsima vabrikute ja kaevanduste vahetus läheduses. Kiiresti arenes Inglismaal ka transporditööstus ning 1830.–1850. aastatel toimus n-ö raudteerevolutsioon, mille tulemusel kujunes välja üleriigiline raudteevõrgustik. Tööstuse kasvuga suurenes ka sisserändajate arv ning linnade ülerahvastatus kujunes äärmiselt tõsiseks probleemiks. Suurlinnades levisid mitmesugused haigused, prostitutsioon, veepuudus ja nälg. (Black [2003] 2004: 189–192)

Osa euroopa, seal hulgas inglise kirjanduses levinud realismist vaatles industriaalrevolutsiooni tagajärgi ning tõi välja sellega kaasnenud sotsiaalsed ja majanduslikud probleemid (Lange 2002: 95). Inglise kirjanduses peegeldasid paljud realistlikud kirjanikud, nagu Charles John Huffam Dickens (1812–1870) teostes „Oliver

² Kivi- ja pruunsütt toodeti Britannias aastatel 1820 – 1824 18 miljonit tonni, Prantsusmaa, Saksamaa, Belgia ja Venemaa kokku tootsid vaid 2 miljonit tonni (Black [2003] 2004: 190).

Twisti seiklused” („Oliver Twist; the Parish Boy’s Progress“ 1837–1838, eesti keeles 1927) ja „Rasked ajad” („Hard Times“ 1854), töölisklasside rasket igapäevaelu ning võitlusi elutingimuste parandamise eest (Talvet 1999: 141–143). Dickens, kes võeti pere finantsiliseks toetamiseks koolist ning saadeti 12-aastaselt tööle kingavabrikusse, oli hästi kursis tööliste kohutavate tingimuste ja eluviisiga ning seetõttu mõjuvad ka tema teosed tõtruult ja vahetult (Johnson 1957: 15) Dickensi töölisklassi eluolusse sissevaadet võimaldanud teoseid võib pidada tööliskirjandusele eelkäijateks.

Iiri-inglise kirjaniku George Bernard Shaw (1856–1950) sulest võib leida töölisklassi kujutavaid näidendeid, näiteks „Mrs. Warreni elukutse” („Mrs Warren’s Profession“ 1902, eesti laval 1912), kus on kujutatud vaesusest ja töö puudusest prostitutsiooni teele lükatud naisi. Teoses „Leskmeeste majad” („Widowers’ Houses“ 1892, eesti laval „Lese majad“ 1929) kujutatakse kõrg- ja keskklassi rikastumist viletsate korterite üüritulust, mida nõutakse sisse vaestelt (Talvet: 1999: 201). Shaw näidendeid tunti hästi ka Eestis, neid tõlgiti ja lavastati eriti 1920.–1930. aastatel. Töölismaatikat kasutas veel ka näiteks Arthur George Morrison (1863–1945) East Endi räpaseid kvartaleid kujutavas teoses „Kehvade tänavate lood” („Tales of Mean Streets“ 1894). Revolutsioonilise ja sotsialistliku luulega paistab eelkõige silma 1885. aastal Inglismaal Sotsialistliku Liiga asutaja William Morris (1834–1896), kelle peamine luulekogu kandis pealkirja „Sotsialistide laulud” („Chants for Socialists“ 1884–1886) (Väliskirjandus... 1974: 228). Tööliskirjanikest olgu mainitud veel Henry Stephens Salt (1851–1939), James Leigh (1838 – 1923) jt, kes tõstsid oma loomingu keskpunkti tööliste võitlused paremate tingimuste ja sotsiaalsete õiguste eest (Väliskirjandus... 1974: 212).

1.6. Prantsusmaal

Prantsuse tööliikumine on läbi 19. sajandi kulgenud väga veriselt ja ohvirikkalt, mis mõnevõrra pidurdas ka tööstuse arengut. Umbes 1860. aastatel, Napoleon III valitsusajal, hakkas kujunema liberaalne keisririik, mille tulemusel anti näiteks parlamendisaadikutele

arupärimisõigus³. Töölised said 1864. aastal õiguse streikida tingimusel, et soovijaid ei takistata töötamast ning samuti lubati töölistel hakata looma ametiühinguorganisatsioone. 1871. aasta märtsikuus asutati Pariisi linna kommuun ehk ülestõusnute valitsus, mis kaotas näiteks palkadelt võetavad trahvid, pagarite öötöö ning töötas tasuta kohustusliku ilmaliku haiduse suunas. Pead tõstnud töölisliikumine hävitati aga peale Prantsusmaa marssali Patrice de MacMahoni juhtimisel toimunud tööliste ülestõusu mahasurumist ning umbes 25 000 ülestõusnud tööliste mahalaskmist ja tuhandete vangistamist. Uue hoo sai töölisliikumine peale 1880. aastat, mil kommunaaridele anti amnestiat. Sotsialistlik ideoloogia kogus poolehoidjaid ning kui 1885. aastal valiti Saadikutekotta 12 sotsialisti, siis 1893. aasta valimistel said Saadikutekotta juba 50 sotsialisti. Selle pinnalt hakkasid toimuma uued tööliste ülestõusud ning muuhulgas hakati nõudma näiteks 8-tunniseid tööpäevi. (Labrune, Toutain [1995] 2000: 84–85)

Klassivõitlus Prantsusmaal oli 19. sajandi keskpaigaks kujunenud väga teravaks ning selle mõjul loodi ka Pariisi Kommuun (Töölisvalitsus) 1871. aastal, et läbi vasakpoolsete reformide parandada tööliste elutingimusi (EE 1994: 198). Paljud kirjanikud said inspiratsiooni sotsialismiideedest ning revolutsioonilisest entusiasmist, mis eriti 1870.–1880. aastatel laialdaselt levis (Väliskirjandus... 1974: 21). Töölistemaatikat ja sotsiaalset ebavõrdsust võib näha näiteks poliitiku ja ajakirjaniku Jules Vallès'i (1832–1885) triloogiast „Jacques Vingtras“ (1876–1885), kus tähelepanu all on revolutsionäär Jacques'i kujunemine mässulises Pariisis ja elu provintssides 1840. aasta vältel (Väliskirjandus... 1974: 25). Prantsuse kirjanduse kuulsaima naturalisti Émile Édouard Charles Antoine Zola „Söekaevuritest“ („Germinal“ 1885, eesti keeles 1928) nähtuvad samuti töölistemassi igapäevamured, kehv elukorraldus ja sellest tulenev moraalne degradeeritus (Talvet 1999: 198).

Proletaarset luulet viljeles ja kujundas näiteks Pariisi Kommuuni poet Eugène Edine Pottier, kes kirjutas ka rahvusvahelise töölistelaulu „Internatsionaal“ („L'Internationale“ 1871,

³ Parlamendiliikme õigus pöörduda selgituse saamiseks valitsusametniku poole (Maurer 2000: 30). Pöördumisõigus asendati arupärimisõigusega 1867. aastal (Labrune, Toutain [1995] 2000: 84).

eesti keeles 1905) (Väliskirjandus... 1974: 52). Pottier'i luulest ilmnevad eelkõige revolutsioonilised meeleolud, kapitalismi vastasus ja seisustevahelised erinevused, näiteks luuletuses „Vana maja läheb lammutamisele” („Vieille Maison a Démolir“ 1848): „Seal Elupaiga pankur sai, / kes kurnab vabrikuid ja maid / ja imeb kasu kapitalist“ (Väliskirjandus... 1974: 54). Naisrevolutsionäär ja kooliõpetaja Louise Michel (1830–1905) kirjutas samuti revolutsioonilist luulet, kuid rohkem kui Pottier'il ilmneb sealt melanhoolne ja romantiline meelelaad: surm ja surnud, viirastused, igavik jmt motiivid (Väliskirjandus... 1974: 60).

1.6. Soomes

Soomet tabas aastatel 1867–1868 näljaperiood, mis tõi muutusi kaua ühtlasena kulgenud talupojajätkumisele. Koos muutustega põllumajanduses hakati 1870. aastatel suuremat tähelepanu pöörama industriaalsele arengule ning paljud maata või varata inimesed leidsid tööd tööstussektoris, eriti puidu – ja tõrvatööstuses, ja kaupade meritsi transportimises (North [2011] 2015: 230). Kapitalismi süvenemisega üha suurenes seisuslik ja majanduslik ebavõrdsus ning aina enam hakkasid töölisrahvast köitma sotsialistlikud ideed (Laitinen [1991] 1994: 188). 1899. aastal loodi ka Soome Tööpartei (Suomen Työväenpuolue, al. 1903 Suomen Sosialidemokraattinen Puolue, SDP). 20. sajandi alguses võttis Soome valitsuse praktiliselt tervenisti üle Venemaal teeninud ning vene päritolu isikutest koosnev senat (Laitinen [1991] 1994: 217–218). Jõulise venestuspoliitika tõttu hoogustus ka vastupanuliikumine (Laitinen [1991] 1994: 218). Näiteks töötati välja töörahva punakaart, põhiseaduslastest aktivistid valmistusid relvastatud võitluseks ning noored mehed käisid salaja Saksamaal sõjalist väljaõpet saamas (Ibid). Soome töölistel oli ka tihe suhtlus Vene revolutsionääride ja Leniniga (Ibid).

Kuigi tähelepanuväärsemalt hakkas soome kirjandusmaastikul realism levima 19. sajandi teisel poolel, võib vararealistlikke jooni leida ka juba „Kalevalast. Peamiselt tõsteti realistlikes teostes esile vaeste ja naise olukorda ning seisustevahelist vaenu (Ibid). Esile võib tuua näitekirjaniku Ulrika Wilhelmina ehk Minna Canthi (1844–1897), kes tegeles naiste ja

meeste vaheliste suhetega ning naissoo allutatusega meestekeskse ühiskonnas ning Juhani Aho (1861–1921), kes lisaks naiste ühiskondlikule positsioonile kujutas ka rahvaelu ja vahetut inimlikkust üldisemalt. Teuvo Pakkala (1862–1925) peegeldab oma kollektiivromaanis „Vaaral” („Vaaralla“ 1891) ning selle järjes „Elsa“ (1894, eesti keeles 1927) 19. sajandi lõpu elutingimusi, ühiskonda ning klassivastuolusid väga tõetruult. Uusrealism ja kriitiline realism kerkisid esile 1909.–1910. aastate paiku ning jäid soome kirjanduspilti püsima ka järgnevatel aastakümnetel. (Laitinen [1991] 1994: 190–221)

20. sajandi alguse töölisproosa kirjanikest võib välja tuua sotsiaaldemokraatliku partei liikme ja aktivisti Konrad Vilhelm Lehtimäki (1883–1937), kelle 1910. aastal ilmunud novellikogu „Kuristikest” („Rotkoista“) sisaldab Laitineni sõnul „viletsuse, haiguste, poliitiliste tagakiusamiste, hukkamiste ja igat seltsi surma kujutusi“. Ka Ilmari Kianto (1874–1970) kirjutas töölistemaatikast inspireeritud proosat ja tema rahvaelu kujutav „Punane joon” („Punainen viiva“ 1909, eesti keeles 1936) vaatles külainimeste reaktsioone 1907. aasta parlamendivalimistele ning sotsialismiideede levimist maainimeste hulgas. 19. sajandist alates ilmuvad proletaarset temaatikat käsitlevad töölislehed, kus kirjutatud autoritest võib välja tuua näiteks Kaapro Jääskeläineni (1863–1932) nime all kirjutatud A. B. Mäkelä, kes kasutas meeledi liialdusi ja irooniat, et tuua lugejani teravaid ühiskondlikke kontraste ja probleemkohti. (Laitinen [1991] 1994: 245–281).

Irmari Rantamala ja Maiju Lassila varjunime all kirjutatud Algot Untola (1868–1918) proosaloomingust (näiteks romaanidest „Kimäär” („Harhama“ 1909) ja „Abitud” („Avuttomia“ 1913)) leiab revolutsioonilisi ühiskonnakirjeldusi, sotsiaalkriitilisi vaatepunkte ja töörahva mässumeelsust (Laitinen [1991] 1994: 285). Eesti keelde on Algot Untola teostest jõudnud vaid „Tuletikke laenamas” („Tulitikkuja lainaamassa“ 1910, eesti keeles 1957), milles kujutatud talurahva eluolu ning klassivastuolusid peegeldab ühe kinnipeetud talumehe lause: „...seda mina ütlen: see on alama rahva vastu kuradima valesti tehtud, et härrased ja muud päevavargad kõik maailma vaevad ja viletsuse talupoja kaela veeretavad“ (Lassila [1910] 1957: 46). Ühiskonnas aset leidvaid muutusi naiste seisukohalt vaatles Hilda Tihlä (1870–1944) oma teoses „Leeni“ (1907) (Laitinen [1991] 1994: 245). Tihlä on samuti kirjutatud maaproletaarlaste elusaatustest teoses „Metsaküladest”

(„Metsäkyliltä“ 1909), „Jumala lapsed“ („Jumalan lapsia“ 1911) ja „Hilma, elu muinasjutt“ („Hilma, elämän satua“ 1913) (Ibid). Draamakirjanduses võib töölistemaatikat kohata juba Minna Canthi ja Agnes Elviira Maria Willmani (1875–1925) loomingus 19. sajandi lõpus (Laitinen [1991] 1994: 244). Willmani 1903. aastal kirjutatud „Lyyli“, mis räägib töölistüdruku kindlast tahtest üksikemana ja uhkelt oma last kasvatada, kogus suurt populaarsust (Ibid). Tööliskirjanduse ridades sammus ka Matti Kuurikkat (1863–1915), kes käsitles oma näidendites eeskätt kõlblusküsimusi ning hiljem kompis utoopilise sotsialismi pärusmaid (Laitinen [1991] 1994: 241).

Soome töölistuule tõusis jõuliselt esile uue sajandi alguses ning töölistuuletajaid mõjutas suuresti Kaarlo Kramso (1855–1895), Lauri Soini (1875–1919), Arvid Mörne (1876–1946) ja Juhana Heikki Erkkö (1849–1906) looming, kus käsitleti töölistemaatikat realistlikus võtmes. Luulet kirjutasiid aktiivselt nii töölised, haritlased kui poliitilised juhid, kelle näiteks võiks tuua rahvavolikogu liikmed Otto Wilhelm Kuusineni (1881–1964), Yrjö Elias Sirola (1876–1936) ja Aleksi „Ali“ Aaltoneni (1884–1918). Otto Wille Kuusinen huvitus marksismist ja esteetilisest probleemidest ning tema luuletus „Torpeedo“ (1920) kujunes äärmiselt menukaks. Proletaarse naisliikumise keskseks tegelaseks on peetud Hilja Liinamaa-Pärssineni (1876–1935), kes avaldas seitse luulekogu proletaarse naisliikumise teemadel. Kuusinen, Sirola ja Sulo Wuolijoki (1881–1957) tõlkisid muude revolutsioonilaulude hulgas 1905. aastal soome keelde ka „Internatsionaali“. Olgu siin mainitud, et samal aastal tõlkisid selle oma emakeelde ka eestlased. (Laitinen [1991] 1994: 241)

Pärast 1905. aasta Suurstreiki tõusis luuletajatest esile Kössi Kaatra (1882–1928), kelle „Suurstreigipildid“ („Suurlakkokuvia“) ja „Murrangul“ („Murroksessa“) – mis mõlemad valmisid 1906. aastal – jutustasid Vene keisririigi vägivaldsest võimupoliitikast ja ühiskondlikust meelekiibedusest. Palmgreni sõnul kirjutab Kaatra „kollektiivset isikülüürikat“, sest tema luules peegeldusid oma ajastule omased märgid ning ühiskonna ja klassidevahelised probleemid. Sariitilist töölistuulet viljelesid näiteks Kaarlo Uskela (1878–1922) teostes „Metsõunad“ („Villiomenoita“ 1912) ja „Perutav luulehobu“ („Pillastunut runohepa“ 1921) ning Esaias (Esa) Paavo-Kallio (1858–1936), kelle pilavat väljenduslaadi

võib näha nii kirikulaulude ümbertööstlustest kui ka näiteks luuletuses „Uus Soome hümn” („Uusi Maamme-laulu“ 1906). Uskela luuleread (mis „Soome kirjanduse ajaloos“ on tõlgitud eesti keelde) „Peterburis on kardavoi / üht hirmsat nägemist näinud, / et Soomemaa on vabariik / ja Venemaast lahku läinud“ kujunesid äärmiselt populaarseks ning muutusid lausa rahvalauluks. (Laitinen [1991] 1994: 241–244)

1.7. Lätis

Lätis sai 19. sajandi keskel peamiseks poliitiliseks eesmärgiks võrdsustada kohaliku lätlaste elanikkonna ja baltisaksa aadlike õigused, eriti kohtu- ja koolikorralduses (North [2011] 2015: 222). 1849. aastal kehtestati Liivimaal uus talurahvaseadus, tänu millele asendus teorent raharengida ning talupojad said õiguse omale maad soetada (North [2011] 2015: 226–227). Üsna pea hakkasid osa talupidajatest saadusi turu tarbeks tootma (Ibid). Kaubavahetus hoogustus ka Riia ja Miitavi (Jelgava) vahelise raudtee ehitamisega 1868. aastal ning Riia muutus kiiresti tähtsaimaks teravilja väljeveosadamaks (North [2011] 2015: 232). Tööstustöölise arv kasvas Riias 1871.–1897. aastatel kolmekordseks ning sellega koos arenes ka kollektiivne enesemääratlemine, üldine rahvuslus ja sotsialistlik maailmavaade (North [2011] 2015: 232–236). 1886. aastast alates publitseeris ajaleht Dienas Lapa peamiselt saksa töölisliikumist ja marksismi iseloomustavaid kokkuvõtteid, sealhulgas August Bebeli ja Paul Singeri kõnesid (White 2015: 89). 1890. aastatel hakkasid tekkima esimesed Läti töölisringid ja 1904. aastal loodi Latvijas Sociāldemokrātiskā Strādnieku Partija (Läti Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei, LSDSP) (Ibid).

Alates 19. sajandi keskpaigast hakkasid ärksamad ja haritumad läti kultuuritegelased ning kirjanikud tähelepanu pöörama rahvusküsimustele, tõstes kõrgele rahvusliku au ja uhkuse ning vaimu. Rahvusärkamise keskmeks sai Gustavs Georgs Frīdrihs Alunānsi ehk Juris Alunānsi (1832–1864) luulekogu „Laulud, tõlgitud läti keelde” („Dziesmiņas, latviešu valodai pārtulkotas” 1856), kus lisaks autori enda luuleloomingule olid esitatud suurkujude Horace'i, Goethe, Schilleri, Heine'i, Puškini ja Lermontovi luuletuste tõlked. Selle pinnalt hakkas kooruma läti kirjanduse realistlik pool ning vennad Kaudzītesid (Reinis 1839–1920

ja Matīss 1848–1926) ja Rūdolfs Kārlis Leonīds Blaumanis (1863–1908) said selle peamisteks esindajateks. Kaudzītesi vendade teos pealkirjaga „Maa inspektorite ajastu” („Mērnieku laiki” 1879) kirjeldas 1860. aastate maareformi tagajärgi, patriarhaarset süsteemi ja kapitalismi, ahnuse ja teadmatusena kaasnevaid probleeme. See teos tõi läti kirjandusele tähelepanu ka teistelt riikidelt. 19. sajandi lõpuaastatel tõusis kirjanduse keskmesse Eduards Veidenbaums (1867–1892), kelle realistlik luule oli täis filosoofilisi küsimusi, meeleheite ja saatuse paratamatuse kujundeid ning jõulist keelekausutust. Tema luuletusi peeti tsaarivalitsuse poolt ohtlikeks, mistõttu neid levitati peamiselt käsikirjadena. Samasse perioodi jäävad ka tugevalt saksa filosoofilistest liikumistest mõjutatud Jānis Poruksi (1871–1911), looduslühiriku Villis Plūdonsi (1874–1940) ja esmakordselt naisemantsipatsiooni ja naise hingeelu kirjeldava Elza Johanna Emilija Lizete Pliekšāne ehk Aspazija (1868–1943) kirjandusloomingud. (Zauberga, Veisbergs 2014: 9–12)

Läti rahvusluuletaja Jānis Rainise (1865–1929) loomingus on näha kriitikat tsarismi ja kapitalismi vastu (Aben 1965: 266). Mitmed Rainise teosed kujutasid töölisklassi suhteid sotsialismiga ning vastuolusid ühiskonnas. 1903. aastal ilmus Rainise luulekogu „Kauged kajastused sinisel õhtul” („Tālas noskaņas zilā vakarā” 1903), kus ta püüdis äratada võitlusvaimu sõnadega: „Ei tule seks, et orjaks jälle saada, / vaid kohtumõistjana teid templist välja a’ada” (tõlk. K. Aben) ning kolm aastat hiljem ilmunud luulekogus „Uus jõud” („Jaunais spēks” 1906) lohutab ta revolutsioonis pettunuid: „Ei ole see lahing viimane, / ei maksa veel vaenlasel hõisata” (tõlk. K. Aben) (Aben 1965: 269–273). Jānis Rainis kirjutas ka draamateoseid, millest kuulsaimad on allegoorilised „Tuli ja öö” („Uguns un nakts” 1905) ja „Kuldratsu” („Zelta Zirgs” 1910), mõlemad viitavad metafooriliselt läti rahva võitlusele rõhujate vastu (Aben 1965: 279–281). Eesti keeles ilmus 1928. aastal Karl Abeni tõlgituna tragöödia „Joosep ja tema vennad” („Jāzeps un viņa brālī” 1919).

19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse läti ilukirjandusest võib töölis- ja revolutsiooniteematikat leida ka Läti Rahvusteatri (1919) asutaja Jānis Akuraters (1876–1937) loomingust (Aben 1931: 171). Tema kolmest luuleperioodist moodustavad esimese osa just sotsialistlikud revolutsioonilaulud (Ibid). Ta oli sotsiaaldemokraatliku partei liige ning võttis aktiivselt osa ka 1905. aasta revolutsioonist, mille ajendil kirjutas ühe oma

kuulsaima poeemi „Sõjahüüd meie huulil” („Ar kaujas saucieniem uz lūpām“ 1905) (Ibid). 1929. aastal ilmus eesti keeles Akuratersi romaan „Sulapoiši suvi” („Kalpa zena vasara“ 1908), kus on kirjeldatud maatöölise erakordselt raskeid elu- ja töötingimusi. Akuratersi loomingust leiab sotsialistlikke ideed proletariaadi elu parandamisest ning sajandivahetuse revolutsioonimeeleolusid.

1.8. Leedus

Leedus kulgesid kohaliku rahva võitlused rahvusliku ja seisusliku võrdsuse eest vaevaliselt ning veel kuni 1900. aastateni oli venestuse surve äärmiselt tugev: lisaks ladina tähestiku kasutamise kaotamisele tegid Vene ametivõimud – peale Poola-Leedu ülestõusu 1864. aastal – talupoegadele maa omandamise väga keeruliseks (North [2011] 2015: 224–227). Tiina Kattel on kirjutanud, et Leedus olid tingimused kirjanduse tekkeks piiratud: „leedukeelse kirjasõna keeld aastatel 1864–1904, proosa hiline areng, kultuuri enesekaitse okupatsioonirežiimide eest jne“ (Kattel 2014: 25). Kuna leedu kirjanikel ei olnud võimalik oma loomingut kodumaal emakeeles avaldada, ilmusid need hoopis Ida-Preisimaal ning toimetati salaja üle piiri Leetu tagasi (Šilbajoris 2002: 30). Näiteks leedukeelne ajakiri Varpas (1889–1905) lasi oma ajalehti tõlkida Tilsitis (praegune Sovetsk) ja Ragnitis (praegune Neman) ning toimetas need tõlgituna tagasi kodumaale. Komplitseeritud olukorra tõttu pidurdus mõneks ajaks Leedus ka tööstuse areng, kuid olemasolevatest tööstusharudest osutus peamiseks laevaehitus (North [2011] 2015: 232). 20. sajandi alguses, eriti tänu 1905. aasta rahutustele nõrgenes tsensuur ning kaotati ka paljude repressiivsete meetmete kasutamine (North [2011] 2015: 249).

Range tsensuuri tõttu ei kirjutatud ega avaldatud leedu töölistkirjandust enne 20. sajandit väga palju ning märke realismist võib kohata alles 19. sajandi viimasel paaril aastakümnel (vanagas 1997: 74). Madalamate töölisklasside kannatuste kirjeldusi leiab näiteks luuletaja Antanas Vienažindys (1841–1892) loomingust (Vanagas 1997: 77). Proosast võib esile tuua Vincas Kudirka (1858–1899), kes on ka Leedu rahvushümni looja, poliitilised satiirid, mis mõnitasid tsaarivalitsust ja olid suunatud rahvuslike repressioonide

ja venestuspoliitika vastu (Vanagas 1997: 91). Naiskirjanikest võib välja tuua Gabrielė Petkevičaitė (pseudonüümiga Bitė, 1861–1943), kelle 20. sajandi alguses kirjutatud jutustustes ja näidendites on domineerivateks teemadeks sotsiaalne ebavõrdsus, ekstreemne vaesus, demokraatia ja ka naisküsimumused (Vanagas 1997: 101–102). Tööliskirjandust ja sotsialistlikke teoseid, osaliselt ka venekeelses tõlkes, levitas Leedus töölisühendus Proletariat.

Luuletajat Jonas Mačys-Kėkštaitis (1867–1902) peetakse leedu töölkirjanduse loojaks ning ka kuulsaimaks esindajaks, kes lisaks omaloomingule tõlkis ka 19. sajandi teisel poole poola ja saksa töölkirjandust (Vanagas 1997: 94). Tema originaallooming on mässumeelne ja terav, see kritiseerib nii ühiskonda, klassivastuolusid kui ka majanduslikku ebavõrdsust (Ibid). 20. sajandi alguse töölkirjanikest oli silmapaistev aktiivne revolutsionäär Konstantinas Jasiukaitis (1882–1941), kelle kuulsaim töö on Lumpeni tööliste elusid ja teravaid klassivastuolusid kujutav draama „Näljased inimesed“ („Alkani žmonės“ 1908) (Zalatorius 1997: 127). Sarnaselt Jasiukaitisele kirjutas sotsiaalsest ebavõrdsusest, materialismi mõjust inimkonnale ja moraalsest langusest Bronius Laucevičius-Vargšas (1885–1916), kes emigreerus sunniviisiliselt Ameerikasse 1905. aasta revolutsioonist osavõtu tõttu (Ibid). Mainida tasub ka veel Jonas Krikščiūnas-Jovarase (1880–1967) ja Julius Janonise (1896–1917) sotsialismist ja marksismist mõjutatud luuleloomingut (Zalatorius 1997: 127–128).

1.9. Kokkuvõte

19. sajandi lõpus hoogustus nii Ameerikas kui ka Euroopas töölisliikumine, milles osales ka kirjandus. Siinse peatüki kokkuvõtteks võiks veelkord välja tuua olulisemad välistöölisluule teemad ja omapärad. Saksa töölisluule keskendus peamiselt tööstuskapitalismi negatiivsetele tagajärgedele ning tööliklassi eskpluateerimisele, samuti kirjutati mitmeid võitluslikke ja revolutsiooni teemalisi luuletusi. Vene töölkirjandust iseloomustavad kirjeldused vabrikutes toimuvast tööliste vastasest terrorist ja tööliste loomadeks taandamisest. Mitmete vene töölisluuletajate loominguist leiab ka

revolutsioonitemaatikast. Töölise ebainimlikust kotlemisest nii Ameerika tehastes kui ühiskonnas ning kodanluse vastast kriitikat kajastas ka sealne töölikirjandus. Omane on Ameerika töölikirjandusele rassiliste vastuolude esile toomine, mis puudub teistes vaatluse all olevate riikide töölikirjanduses. Inglise töölikirjandusest leiab mitmeid vabrikuelust ja ülerahvastatud linnadest jutustavaid, samuti revolutsioonilisi ja sotsialistlik-marksistlikke teoseid. Sarnaselt leiab ka prantsuse töölikirjandusest võitluslikke ja revolutsioonilisi töölistuuletusi. Ka pärineb Prantsusmaalt töölistuuletuseks kujunenud „Internatsionaal“, mille autor oli Eugène Pottier. Soomes kirjutasi töölistuulet lisaks töölistele endile aktiivselt ka haritlased ja poliitilised juhid ning peamised teemad olid marksistlikud ideed, 1905. aasta Suurstreik ja naisliikumine.

Läti ja leedu töölikirjandusele on omane töölistuuletuse ja rahvusliku liikumise seotus, mis näiteks Saksamaa, Inglismaa, Prantsusmaa ja Ameerika kirjanduses puudub. Kriitikat kindla rahvusgrupi vastu võib kohata ka soome kirjanduses, kus negatiivses valguses peegeldati venestuspoliitika eestvedajaid. Läti ja leedu töölikirjanduses aga on selges vastanduses baltisakslased ja töölist- või talurahvas. Samuti leiab ka kriitikat kapitalismi ja tsarismi vastu, samuti sotsialismi ja marksismi ideid. Leedus käsitlesid töölikirjanikud klassivastuolude ja majandusliku ebavõrdsusega seotud probleeme. Läti ja leedu töölikirjanduses on olulisel kohal ka võitluslikud ning 1905. aasta revolutsiooni peegeldavad luuletused. 1905. aasta sündmuste kirjeldamist leiab ka 20. sajandi alguse baltisaksa sotsiaalkriitilisest kirjandusest.

2. Tõlkekirjandus

Siinse peatüki eesmärk on vaadata, kui palju ja milliseid töölistemaatikat käsitlevaid teoseid tõlgiti eesti keelde. Aile Möldre on avaldanud, et vahemikus 1900–1919 oli tõlkekirjanduse osakaal kogu ilmunud ilukirjandusest Eestis vähemalt 43,6% (Möldre 2012: 90). Suur osa tõlkekirjandusest 19. sajandi teisel poolel ilmus näiteks „Postimehe” (al 1857) ja „Sakala” (al 1878) lisalehtedes ning ajakirjas „Meelelahutaja” (al 1878) (Nirk 1966: 52). Oluline on välja tuua, et 19. sajandi lõpul, mil suur osa eestlasi, eriti haritlasi, valdas lisaks eesti keelele pigem saksa kui vene keelt, levisid sotsialistlikud ideed Venemaa äärealadel paiknenud Balti provintssidesse suuresti saksakeelsete allikate kaudu (Ibid). Sama toob välja ka Vene revolutsiooni uurinud James D. White, kes lisab, et ka sotsialism jõudis Eestisse Saksamaal levinud sotsiaaldemokraatia kujul (White 2015: 86).

Saksakeelset teemakohast kirjandust ilmus üsna arvukalt alates 19. sajandi keskpaigast. Esimesed töölisliikumisega seotud teosed, näiteks ajalehtedes ja ajakirjades avaldatud Karl Marxi kirjutised ning Friedrich Engelsi „Töölisklassi olukord Inglismaal” jõudsid Tartu Ülikooli raamatukokku juba 1840. aastatel (Kaup 1984: 48). Marxi „Kapitali” saksakeelne variant jõudis Ülikooli raamatukokku 1867. aastal (Kaup 1984: 50). Ajalehes „Virulane” ilmusid – enamasti saksakeelsest publitsistikast – eesti keelde tõlgituna mitmed artiklid, mis kajastasid tööliklassi olukorda (Kaup 1984: 65–71). Realistlikest ja naturalistlikest draamateostest tõlkis Ernst Ilmatar näiteks Hauptmanni näidendi „Voorimees Henschel” („Führmann Henschell” 1898, eesti keeles 1902), mis jutustas protagonistiga allajäämisest elu paratamatusele. Jaan Tõnisson tõlkis Sudermanni naturalistliku draama „Kodu” („Heimat” 1893, eesti keeles 1904), kus on kirjeldatud, lisaks tollal tüüpilisele lapsevanemate ülemvõimule ja türanniale, ühe noore naise iseseisvumispüüdlusi.

Kuigi eestikeelses tõlkes hakkas ilmuma baltisaksa kirjandust (Eduard von Keyserlingi jutustusi, Maurice von Steni, Carl Hunniuse jt luulet), ei tõlgitud sealt siiski ühiskonnakriitilisi teoseid ega nt ühtki M. von Sterni töölisluuletust. Baltisaksa kirjandusest ilmub kuni 20. sajandi alguseni peamiselt muinas- ja külajutte, samuti ajaloolisi romaane ja lüürilist luulet. (Lukas 2006: 482–485)

Vene kirjandust hakkas eesti kirjandusmaastikule tihedamalt ilmuma 19. sajandi teisest poolest ning seda soodustas eelkõige venestusreformidega kohustuslikuks kujunenud vene keele oskus (Sõgel 1956: 9). Vene kirjanike tõlkeid ilmus Eestimaal 19. sajandi lõpus (11% kogu tõlkekirjandusest) ja 20. sajandi alguses (15% kogu tõlkekirjandusest) üsna rohkelt (Möldre 2012: 93). Proosaloomingust võib välja tuua näiteks Maxim Gorki „Endised inimesed” („Бывшие люди“ 1897, eesti keeles 1901), mis rääkis inimestest, kes kukkusid kiiresti oma kõrgelt sotsiaalselt positsioonilt ühiskonna madalamatesse kihtidesse (inglise keelne teose pealkiri on „Creatures That Once Were Men“ 1905). Teine Gorki teos, mis 20. sajandi alguses ilmus, on „Kodanikud” („Мещане“ 1901, eesti keeles 1903), mis originaalis tõi esile tööliste raskes elu ja tööliste õigused ning samuti revolutsiooni paratamatuse. Samuti ilmus 1890. aastatel näiteks Fjodor Dostojevski, Vladimir Korolenko (1853–1921), Mihhail Saltõkov-Štšedrini (1826–1889), Vsevolod Garšini (1855–1888) jt madalamate klasside elust jutustavaid teoseid. Luuleteostest jõudsid eesti lugejateni 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses näiteks Mihhail Koltsovi (1898–1940) ja Ivan Nikitini looming, mis suures osas oli realistlik luule vaeste inimeste eluolust.

Ameeriklase Mark Twaini (1835–1910) teoseid tõlgiti eesti keelde juba 19. sajandi lõpus, näiteks tõlkis Eduard Vilde teose „Miljon vestitaskus” („The Million Pound Bank Note“ 1893) juba 1893. aastal. Romaanis on kujutatud vaese mehe tõusmist ühiskonna redelil ning koos sellega ka erinevaid sotsiaalklasse ning nende igapäevaelu. Upton Sinclairi (1878–1968) tõlgetest ilmus 20. sajandi alguses eesti keeles „Rahavahetajad” („The Moneychangers“ 1908, eesti keeles 1909), milles on läbi rohkete süžeeliinide jutustatud ka suurlinna pankades toimuvatest krediitkaardi pettustest, vargustest, raha laenamisest potentsiaalselt maksujõuetutele inimestele jms. Sinclairi „Metropol” („The Metropolis“ 1908, eesti keeles 1912) vaatab New Yorgi rikkaste tööstusmagnaatide maailma läbi

töölisklassile kaasa tundva advokaadi pilgu ning „Sada protsenti” („100% - The Story of a Patron“ 1920, eesti keeles 1927) räägib noorest Peter’ist, kes mässitakse tööstusettevõtete järgi luuramisse ja väljapessimistesse. Eesti keeles ilmus 20. sajandi teisel kümnendil Jack Londoni „Alaska tütar” („The Daughter of the Snows“ 1902, eesti keeles 1925), milles tuuakse lugejani 19. sajandi lõpu kulda otsivate töölisperede eluolu ja ettetulevad raskused külmas Alaskas.

Inglise realistlikest autoritest ilmus esimesena peamiselt Charles Dickensi teoseid, alates juba 1882. aastast, mil ilmus Jakob Kõrve (1849–1916) tõlgitud „Jõuluõhtu” („A Christmas Carol“ 1843). 20. sajandi alguses tõlgiti eesti keelde Herbert George Wellsi (1866–1946) teadusulmeline teos „Nägemata mees” („The Invisible Man“ 1897, eesti keeles 1913) ja militaarulme sugemetega „Õhusõda” („The War in the air“ 1908, eesti keeles 1914). John Galsworthy näitemängus „Võitlus” („Strike“ 1909, eesti keeles 1917), mille tõlkis eesti keelde Inglismaa sufražettide liikumisest osa võtnud ning nende juhi Emmeliine Pankhurstiga sõbrunenud poliitik Minni Kurs-Olesk, on antud sissevaade tööliste, ametiühingute ja ärimeeste vahelisse suhetesse. Teoses kõlab mõte, et ulatuslikest tööliststreikidest muserdatud ärimehi lohutab vaid see, et töölistel on veel halvem (Galsworthy 1909 [1917]: 9). Georg Bernard Shaw’ loomingust ilmus eesti keeles 1912. aastal tänu Minni Kurs-Oleski tõlketööle tööliste ja kodanlaste vahelisi suhteid kujutav „Mõistmata abielu” („The Irrational Knot“ 1905).

Prantsuse kirjandust hakkas eesti keeles ilmuma alates 19. sajandi teisest poolest ning peamiselt on tõlgitud Zola loomingut (Rajandi 1996: 6). 19. sajandi lõpus ilmusi R. Hanssoni tõlkes eesti keeles Zola töödest „Vaenlase võimu all” („La Débâcle“ 1892, eesti keeles 1899), kus on lisaks nälgjastele sõjameestele lahinguväljal kujutatud ka ülerahvastatud Pariisi ning võimuvõitlusi kommunistide ja valitsuse vägede vahel. Sama teost jälgendav jutustus „Jakob Urm“ on leitav „Postimehe“ 1903. aasta veergudelt. Mainida tasub veel ka romaani „Numea vang” („Le ventre de Paris“ 1900), mis ilmus eesti keeles 1905. aastal K. Koppeli tõlkes ja jutustab turukaupmeestest, kes eelkõige huvituvad heast sissetulekust. Zolalt on tõlgitud ka „Söekaevajad” („Germinal“ 1885, eesti keeles 1908), mis kujutab äärmiselt vaeseid, musti ja nälginud inimesi, keda söekaevandusse tööle on lükanud kibe puudus. Jutustus „Vari” („Le

sang“), mis ilmus Zolalt 1864. aastal ja eesti keeles 1906. aasta „Rahvalehe“ nr. 15–16 lisas, toob lugejateni suurlinna eluga kaasneva pahupoole: raha, petmised, prostitutsioon, poliitilised vastuolud jm. 1905. aastal ilmus ka näiteks VSDTP Tallinna komitee poolt Jules Bazile ehk Jules Guesde (1845–1922) teos „Kollektivismus“ („Collectivisme et révolution“ 1879), milles õhutatakse lugejaid revolutsioonilisele võitlusele kapitalistliku ebaõigluse vastu.

Tõlkeid ilmus ka soome autorite loomingutest. Näiteks 1905. aastal tõlkis tuntud kirjastaja Hans Leoke eesti keelde Johannes Linnankoski (1869–1913) näidendi „Igavene võitlus“ („Ikuinen taistelu“ 1903), mis Piibli viidete kaudu tegeleb industrialisatsiooni negatiivse tagajärje ehk looduse hävitamise ja loodusest irdumisega. Realistlikest draamadest tõlgiti sajandi alguses näiteks Minna Canthi „Murdvargus“ („Murtovarkaus“ 1878, eesti keeles 1901), kus on kujutatud armastus, mis suudab ületada kõik klassilised ja sotsiaalsed piirid, ning „Roinila talus“ („Roinilan Talossa“ 1885), kus jutustatakse lisaks armastusele ka 19. sajandil talukoha pärandamisega seotud probleemidest. 20. sajandi alguse eestikeelsetest tõlgetest võib mainida veel ka näiteks Pietari Päivärinta (1827–1913) kirjeldusi vaeste inimeste eluolust ja Maria Mikkola (pseudonüümiga Maila Talvio, 1871–1951) industriaalse ja agraarse maailmapildi vastandusi ning tööliste eluolo (Puhvel 1969: 39).

Läti kirjandusest tõlgiti 20. sajandi alguses eesti keelde näiteks mõisatöölise perest pärit Rūdolfs Blaumanise (1863–1908) külaeluelinelised realistlikud näidendid „Kadunud poeg“ („Pazudušais dēls“ 1893, eesti keeles 1902) ja „Vargad“ („Zagli“ 1891, eesti keeles 1906). Samuti võib välja tuua Andrievs Niedra (1871–1942) romaani „Mees mehe vastu ehk Sõrru suitsus“ („Līduma Dūmos“ 1899, eesti keeles 1901–1902) Rudolf Hanssoni tõlkes ja jutustuse „Jõuetu hing“ („Nespecīga dvesele“ 1899, eesti keeles 1903) Mart Pukitsa tõlkes. Niedralt tõlgiti 1905. aastal ka artikkel „Kuhu meie läheme? Andreews Needra kiri maal tekkinud rahutuste üle.“ ning eraldi raamatuna ilmus samal aastal Võnnus Pukitsa tõlgitud „Töö ja vabadus ehk Kuidas peame oma wabrikuid häwitama?“ Puktis tõlkis läti keelest ka Elza Pliekšāne ehk Aspazija realistlikke ja naisemantsipatsiooni temalisi teoseid, mille üheks näiteks on 1909. aastal ilmunud draama „Kaotatud õigused“ („Zaudetas tiesības“ 1894). Lilienbach on tõlkinud ka rootsi naisluuletaja Thekla Levinia Andrietta Knösi (1815–

1880) luuletusi ja ka filipiinlasest revolutsionääri ja rahvuskangelase José Rizali (1861–1896) luulet.

20. sajandi alguses tõlgiti mitmeid realistlikke ning naturalistlikke proosa- ja draamateoseid. Saksa autoritelt jõudis eesti kirjandusse arvukalt töölisliikumise ideid kandvat publitsistikat, muuhulgas ka Marxi ja Engelsi kirjutisi. Näitekirjandus on esindatud Hauptmanni ja Sudermanni naturalistlike draamadega. Vene proosaloomingust jõudsid Eestisse tööliste eluolust ja õigustest ning klassivastuoludest jutustavad Gorki teosed. Luuleteostest tõlgiti eesti keelde peamiselt Kotsovi ja Nikitini loomingu, mis samuti keskendusid madalate klasside inimeste viletsa elu kujutamisele. Ameerika kirjandusest tõlgiti näiteks Twaini ja Sinclairi proosat, milles kajastusid erinevate sotsiaalklasside igapäevaelu, suurlinna eluga kaasnevad ohud ning tööstusmagnaatide positsioon ühiskonnas. Inglise kirjandusest võib esile tuua Galsworthy ja Shaw' loomingu, mida tõlkis Minni Kurs-Olesk ning mille peateemadeks on tööliste ja ärimeeste või kodanlaste vahelised suhted. Prantsuse kirjandus on esindatud peamiselt Zola loomingu, sest seda tõlgiti eesti keelde 20. sajandi alguses palju. Näiteks võib tuua teosed „Vaenlase või all“, „Numea vang“, „Söökaevajad“ ja „Vari“, mis kõik jutustavad ülerahvastatud suurlinnade pahupoolest ning kohutavates tingimustes töötavate inimeste elust. Linnankoski ja Canthi loomingu on esindatud ka soome kirjanduse tõlked. Mõlemad autorid pöörasid tähelepanu suuresti industrialiseeritud linna ja agraarse maa vastuolule ning vaeste inimeste igapäevaelule. Läti kirjanduse tõlgetest võib välja tuua Blaumanise külaainelised näidendid, Niedra artiklid sotsiaalsetest probleemidest ning Aspazija naisemantsipatsiooni teemalised proosateosed.

3. Töölistemaatika eesti kirjanduses

Selles peatükis on tähelepanu all eelkõige tööliskirjanduse mõiste ning selle defineerimisega kaasnevad raskused. Järgnevalt püüan iseloomustada konkreetselt tööliskirjandust, konstrueerida tööliskirjanduse määratlus ning sealjuures tuua välja aspekte, mis eristavad teda teistest sajandivahetusel levinud kirjandussuundadest. Mõistmaks tööliskirjanduse arengulugu ning kiiret populariseerumist 20. sajandi alguses, on iseloomustatud ka töölisluule kujunemiseks platvormi loonud realistlikke ja sotsiaalkriitilisi teoseid ning autorid eesti kirjanduses.

3.1. Tööliskirjanduse mõiste eesti kirjanduses

Realistliku kirjandusvoolu taustal hakkas 19. sajandi lõpukümnenditel ja 20. sajandi alguses arenema tööliskirjandus, mis keskendus tööliste elu- ja töötingimuste ning klassivastuolude kujutamisele. Nõukogude perioodil kirjutatud kirjandusülevaadetest leiab mõtte, et eesti tööliskirjandus on „revolutsiooni sünnitatud” ehk sai alguse 1905. aastatel (Puhvel 1969: 57), kuid tegelikult leiab näiteid tööliskirjandusest juba 19. sajandist. Sissejuhatuses on kirjeldatud tüüpilise tööliskirjanduse seotust sotsialistliku ja marksistliku ideoloogiaga, eelkõige kapitalistliku majanduspoliitika kriitikaga ja klassivahede teooriaga. Samuti on eelnevalt välja toodud tööliskirjanduse poliitiline ja didaktiline suunitlus, orienteeritus tööliklassi elu- ja tööolude tõepärasele kujutamisele ning revolutsioonipropaganda õhutamisele. Siinse uurimuse tekstikorpuse moodustavad töölisalbumid, mis anti välja aastavahemikul 1905–1911. Töölisluulena käsitletakse neis albumis avaldatud luulet.

Tööliskirjandust võib üldisemalt iseloomustada, kõrvutades seda teiste 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses levinud kirjandussuundadega. Keeruliseks võib osutuda tööliskirjanduse eristamine naturalismist, mis samuti tegeles tööliste ja teiste madalamate klasside viletsate eluolude kirjeldamisega. Siiski võib välja tuua, et naturalismis ei ole nii tugevalt esil ideoloogiline ja didaktiline aspekt ning pigem mõjutasid naturalismi biologism ehk looduse- ja füsioloogiauuringud (Hennoste 2016: 63). Kriitiline realism toob sarnaselt tööliskirjandusele esile sotsiaalpoliitilised kitsaskohad ning ebavõrdsuse ühiskonnas, kuid tööliskirjanduses on pidevalt tagaplaanil ka revolutsioonilisele võitlusele õhutamise aspekt, mis kriitilises realismis enamasti puudub. Reet Neithal on kirjutanud, et tööliskirjandus oli aluseks sotsialistlikule realismile, mida iseloomustab ja eristab tööliskirjandusest näiteks juhtide ja partei diktatuuri ülistamine (Neithal 1999: 142). Sarnane on neil kahel kirjandussuunal aga üldine ideelisus ja nii sotsialismi kui ka töölisklassi õigustamine. Eesti tööliskirjanduse ruumiks on sageli valitud agraarne keskkond – talu, küla või mõis –, kuid erinevalt talupojakirjandusest on tööliskirjandusel tihti olemas näiteks didaktiline alatoon või kapitalistlike töösuhete ja madalama klassi ekspluateerimise selge välja toomine. Uusrealism, mille alguspunkti Hennoste paigutab 1920. aastatesse, erineb tööliskirjandusest näiteks oma positiivsuse ja rahvuslikkuse aspekti esiplaanile asetamise tõttu (Hennoste 2008: 80).

Siinses töös ei samastata tööliskirjandust ei naturalismi, kriitilise realismi, sotsialistliku realismi, talupojakirjanduse ega uusrealismiga, vaid vaadatakse kui eraldiseisvat kirjandussuunda. Siiski peab tähtsustama asjaolu, et tööliskirjandusest leiab tihti viiteid eelnevalt mainitud suundadele ning seetõttu on teoste rangelt liigitamine tööliskirjanduseks või tööliskirjandust viljelenud kirjanike range liigitamine tööliskirjanikeks komplitseeritud ning vaidlustatav. Näiteks kuulub proletariaadi elu- ja töötingimuste detailne kirjeldamine ning sellega kaasnev hale ja rusuv meeolu nii tööliskirjanduse kui ka naturalismi valda. Samuti võib väita, et vabaduseiha ja selle kujutamine esineb väga erinevates kirjandussuundades ning seega oleks vabaduse teema taandamine ainuüksi tööliskirjanduse tunnuseks väär. Kuid kuna nii olukorrajeldusi ja vabaduse temaatikat kandvad luuletused esinevad ka tööliskirjanduses, siis on selles

uurimuses proovitud neid luuletusi – eranditult neid, mis asuvad vaatluse all olevates töölisalbumites – lahti mõtestada just töölikirjanduse vaatenurgast.

Konkreetselt eesti töölikirjanduse määramise võib keeruliseks teha eesti töölikirjanike talupoeglik päritolu ja agraarne kasvukeskkond (19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse Eesti oli valdavalt põllumajanduslik). Aare Pilv toob välja, et vabrikutest ja industriaalsest linnaühiskonnast on kirjutatud võrdlemisi vähe (Pilv 2015: 51). Tekib küsimus, kui suur osa töölisluulest peegeldab vabrikutes ja linnades toimuvat ning kui palju talu- ja külaühiskonna probleemkohti ning kas maaelu kujutavat tööliste- ja talupoegade kirjutatud kirjandust üldse võib pidada töölikirjanduseks. Samuti, kas ja kui rangelt tõmmata piir sinise 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse linna- ja maatööliste loodud ning kahte erinevat keskkonda kujutava kirjanduse vahele. Siinses töös toetutud asjaolule, et 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algusel elanud eestlaste päritolu oli suures osas talupoeglik ja seega saab ka maaproletariaadi loodud kirjandust, mis kannab endas muidki tööliklassi maailmavaatelisi põhimõtteid (nt kapitalismi kriitika, klasside vahelised vastuolud, sotsialistliku ja marksistlikud ideed jms), vaadata töölikirjandusena. Milliseid teemasid ja kui suures osas täpselt töölisluules esineb, selgub töö analüüsisosast.

Kokkuvõtvalt võiks töölisluule mõiste määramisel eelkõige tähelepanu pöörata kolmele aspektile. Esiteks temaatilisele – töölikirjandusele on omane peamiselt tööliste viletsate elutingimuste ning kurnava töö, kapitalismi negatiivsete tagajärgede ning klassivastuolude kujutamine. Teiseks – töölikirjandust iseloomustab realistlik kujutusviis. Sealjuures ei saa töölikirjandust samastada teiste realistlikku kujutusviisi kasutavate žanritega (nt naturalismi, kriitilise realismi või talupojakirjandusega). Ning viimasena võib välja tuua töölikirjanike ideoloogilise mõjutatuse, mida tõendab näiteks töölikirjanduses esinev kapitalistliku majanduspoliitika kriitika, klassivahede teooriad, sotsialistlik-marksistliku poliitilika domineerimine ning didaktiline suunitlus. Töölikirjanduse mõiste määramine on keerukas ja vaidlustatav, sest töölikirjandus kompab piire mitmete erinevate 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse realistlike kirjandusžanritega. Oluline on ka teadvustada, et töölistemaatikat viljelevad teosed ei pruugi alati kuuluda töölikirjanduse alla.

3.2. Töölislule kujunemise eeldused

Enne töölislulete analüüsi juurde minemist võiks lühidalt vaadata, millised tingimused eesti realistlikus kirjanduses olid eelduseks tööliskirjanduse kujunemisele. Ilukirjandusel oli sarnaselt ajakirjandusele oluline osa madalamate ühiskonnakihtide silmaringi kujundamisel, eriti kuna 19. sajandi kirjanikud – valdavalt kooliõpetajad, ajakirjanikud ja pastorid – kirjutasid peamiselt harimatule töölis- ja talurahvale (Hennoste 2008: 77). 19. sajandi keskpaigast alates võib eesti kirjanduses rääkida realismist, mis püüdis objektiivselt edasi anda inimeste tegelikku eluolu, ühiskonda ja ajastut ning tihti toetus sotsiaalsete klasside eristusele. Eriti hoogustus realistlik kujutusviis Eestis 19. sajandi lõpus, mil taandus rahvuslik liikumine ja sellega ühes romantiline stiil (Annus jt 2001: 97). Arvestades, et realismi (eesti kirjanduses 1890–1905) eesmärk on elu võimalikult tõepärane kujutamine ja tavalise inimese kogemuste esiletõstmine ning teose sisu on vormist olulisem, saab öelda, et realistliku kirjanduse levik 19. sajandil lõi platvormi tööliskirjanduse kujunemisele (Neithal 1999: 125).

Realistlik vaatepunkt eesti luulesse tuli 1880. aastatel Karl Eduard Söödi, Anna Haava, Jakob Tamme jt loominguga, kus tähelepanu oli suunatud ajastu, eluolu ja sotsiaalsete suhete kujutamisele (Annus jt 2001: 125). 19. sajandi lõpukümnenditel siiski veel täheldatav järelromantilisuse segunemine uue, realistliku poolega on eriti märgatav näiteks K. E. Söödi esimeses luulekogus „Aasa õied“ (I 1890, II 1891) (Annus jt 2001: 125–126). Anna Haava luule temaatika ringleb sotsiaalsete suhete, demokraatia, ebaõigluse jms piirimail ning eriti kriitiline on tema 1905. aasta revolutsiooni aegne looming (nt luuletus „Meie“) (Annus jt 2001: 127–128). Ühiskonnakriitilist luulet viljelenud Jakob Tamm jäi esmalt üldsusele silma allegooriliste loodusvärssidega, kuid hiljem asendusid need mässumeelse ja feodalismivastase temaatikaga (Nirk 1966: 603–604).

Söödi, Haava ja Tamme kõrval tõusis eesti luulemaastikku tippu 19. sajandi lõpul Juhan Liiv, kelle loomingust võib samuti leida eesti rahva eluolu realistliku kirjeldamise ning üldisemate vastuolude peegeldamise (Annus jt 130–133). Liivi looming on paljuski

inspireeritud tema enda kasvukeskkonnast ning ümbritsevatest meeleoludest. Ta sirgus vaeses peres ning täisealisena kannatas tihti töö, elukoha ja piisava toidu puudumise tõttu (Vinkel 1954: 13). Tema looming peegeldab muu hulgas klassivastuolusid ühiskonnas ning talurahva mõttemaailma eripärasid. Üsna kriitiliselt suhtub ta rikastesse ja omakasu tagaajajatesse ning on terav ja selgesõnaline sotsiaalsete pahede – nagu näiteks karjäärihimu ja kunsti suhtes hoolimatu käitumise – hukkamõistmisel (Puhvel 1969: 125). Liivi luule on lihtsasti loetav ning tihedalt seotud talu- ja töölisrahva olukorraga 19. ja 20. sajandi vahetuse Eestimaal (Puhvel 1969: 125–126). 1905. aasta revolutsiooni paiku kirjutatud luule keerleb Juhan Liivil aga veelgi silmapaistvamalt ühiskondliku sotsiaalpoliitika ümber (Ibid). Kuigi Liivi ei saa pidada tööliskirjanikuks, sest tema looming on oma teemadelt ja vaatepunktidelt mitmekesine, võib tema teostes siiski leida tööliskirjandusele iseloomulikke jooni, nagu klassivastuolude kujutamine ning kapitalistliku ühiskonna kriitika.

Samamoodi nagu Liivi, ei saa tööliskirjanduse sildi alla paigutada Friedebet Tuglase loomingut, kuid ka tema luulest leiab nii revolutsioonilise alatooniga kui kriitilise vaatenurgaga luuletusi. Ta võttis noore kirjanikuna aktiivselt osa 1905. aastal toimunud revolutsioonisündmustest ning oli seetõttu mõnda aega ka vangis. Pole kahtlust, et tollased sündmused jätsid jälje Tuglase kirjandusloomingusse. Näiteks 1908. aastal Peterburi Eesti Üliõpilaste Seltsi albumi „Ääsi tules” esimeses köites ilmunud luuletusest „Meri” võib tähele panna mässumeelsust ja võitlushimu. Tormise mere kujundit võib mõista kui võrdpilti 1905. aasta revolutsioonilistele sündmustele või meeleoludele (Puhvel 1969: 372). Tuglas on tõlkinud ka vene revolutsioonilise võitluslaulu „Julgesti, vennad, nüüd tee!” (Tuglas 1971: 324–325). Revolutsiooni pildid ning aja- ja ühiskonnakriitilised arvustused peegelduvad eriti novellis „Hingedemaa”, mis ilmus 1906. aastal. Revolutsiooniteematika kordub ka Tuglase novellides – „Kahel pool seina” (1907) ja „Midia” (1907).

Kuigi romantikalähedasest sümboolikast inspireeritud, oli võitlusvaimu ja mässumeeleolusid ka Gustav Suitsu varases (19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse) luuleloomingus. Suitsu luuletustest võib leida nii mässava mere, vabadusepüüdluse, põletava tule, maru jmt motiivide kasutamist, mis on otsapidi seotud ka tööliskirjanduse revolutsioonilisema poolega. Siin võib näiteks tuua luuletuse „Jõululaul aastal 1905 pKr”,

mis kajastab revolutsioonisündmusi, täpsemalt karistussalkade tegusid. Nigol Andersen kirjutab, et 20. sajandi alguse Suitsu luule imponeeris eelkõige revolutsioonilistest meeoludest innustunud noortele (Andersen 1983: 22). Kui eelnevad siin mainitud kirjanikud-luuletajad võisid töölikirjandust mõjutada oma loominguga sotsiaalkriitilise ja realistliku poolega, siis Suitsu mõju 20. sajandi alguse töölisluulele peitus just tema luuletuste võitluslikkuses ja mässumeelsuses.

Siinkohal võib välja tuua ka veel ajakirjanduse tähtsuse töölikirjanduse kujundamisel. 19. sajandi lõpul ning 20. sajandi alguses kajastati ajakirjanduses töölisliikumist ja erinevaid sotsiaalpoliitilisi ideid palju. Karjahärm kirjutab: „1905. aasta lõpul valitses Vene riigis enneolematu sõnavabadus. Revolutsioonilised ajalehed kutsusid nüüd avalikult üles relvade abil valitsust kukutama ja sotsialistlikku korda sisse seadma“ (Karjahärm 1998: 180–182). Lisaks Konstantin Pätsi ja Eduard Vilde välja antud radikaaldemokraatlikule „Teatajale“ (1901–1905, al. 1906 „Vaateleja“) loodi aastatel 1905–1907 sotsiaaldemokraatide-tsentralistide poolt ajalehed „Edasi“ ja „Sotsiaaldemokraat“ ning Tartu föderalistide poolt ajaleht „Uudised“, kus hakkasid ilmuma mässumeelsed ja olemasoleva korra hävitamist õhutavad tekstid (Ibid). Üheks töölikirjanduse olulisemaks edasiviivaks jõuks oli Viktor Kingissepa initsiatiivil Narvas asutatud ajakiri „Kiir“, mis ilmus 1912–1918, ning mainida tasub ka esimest naistele pühendatud ajakirja „Linda“, kus samuti kajastusid ühiskonnakriitilised ideed (Annus jt 119–124).

4. Luule töölisalbumites

Käesolevas töös on vaatluse all luuletused töölisalbumitest „Edasi I” (1905), „Edasi II” (1906), „Edasi III” (1910), „Edasi IV” (1911), „Tagasi” (1907), „Mõtted I” (1909) ja „Mõtted II” (1911), mis paigutuvad eesti töölisluule arenguetappide varasemasse järku. Antud on lühiülevaade analüüsitava töölisalbumite sisust ning pisut pikemalt olulisematest eesti töölisluuletajatest. Siinse peatüki eesmärgiks on vaadata, millised teemad eesti töölisluules kajastuvad ning millised väliskirjanduse teoseid eesti töölisautorid tõlkisid. Samuti on siinses peatükis lühidalt analüüsitud eesti töölisluuletuste vormilisi iseärasusi. Kõik vaatluse all olevates töölisalbumites olevad luuletused on kronoloogilises järjestuses esitatud Lisas.1.

4.1. Töölisalbumid

Albumid olid suunatud eelkõige ühiskonna madalamatele klassidele – tööliste ja talupoegadele – nende harimiseks ja silmaringi avardamiseks, tööliste olukorra tutvustamiseks ja ka teadvustamiseks, võitlusvalmiduse tõstmiseks jms. Kõiki albumeid ühendab asjaolu, et nende peatoimetajaks ja väljaandjaks oli Juhan Lilienbach ning samuti on need kõik trükitud erinevates Tallinna trükikodades. Uuritavad albumid on valitud seetõttu, et need olid esimesed omalaadsed eestikeelsed tööliklassile suunatud, sisult mitmekesised kogumikud. Albumites olevad luuletused on kirjutatud mitmete autorite – nii töölikirjanike kui lihtsalt töölistemaatikat kajastanud luuletajate – poolt, mis aitab luua 20. sajandi alguse töölisluulest avaramat pilti. Järgnevalt ongi antud lühike ülevaade seitsme töölisalbumi sisust, ülesehitusest, autorite ja teoste valikust ning luule osakaalust teoste kogumahas.

1905. aasta Juhan Lilienbachi toimetatud töölisalbum „Edasi I” alapealkirjaga „Tööliste jõulualbum” oli üks esimesi omataolisi. Sinna on koondatud valimik luule- ja proosatekstidest, mitte-ilukirjanduslikest tekstidest ning fotodest. Albumi tiitellehte ilmestab Karl Marxi foto koos sünni- ja surmadaatumitega. Kunstiteostest on albumis näiteks Marie Möldermanni joonistus „Linnateel”, vene realistliku kunstniku Vassili Vereštšagini (1842–1904) maal „Sõja apoteose” („Апофеоз войны 1871”), Johannes Otsmaa (Otsmann) joonistus „16. oktoobri õhtu Tallinnas”, Emmi Põlendiku joonistus „Kojamees”. Samuti Nikolai Triigi ja Vera Grüneri – kes illustreerisid ka Noor-Eesti albumeid – kunstiteoseid. Välja võib tuua veel eesti haridus- ja kultuuritegelase Aleksander Tamme, kirjaniku Ernst Petersoni, poliitiku ja ajakirjaniku Mihkel Martna ja ajakirjaniku Peeter Aleksander Speegi portreed. Albumi avatekst on Hans Pöögelmanni kirjutatud kapitalistlikku tööstust vaatlev „Ajad ja arvamised – muutuvad.” Veel on albumis A. Tamme orjapidamise ajalooline kokkuvõte „Tume minevik.”, Mihkel Martna arvustus E. Petersoni “Rahvavalgustajale” ning Karl Marxi, M. Martna, A. Tamme, E. Petersoni ja P. A. Speegi lühikesed elulood.

Ilukirjanduslikust proosaloomingust on esindatud nii eestikeelsed originaalteosed kui ka väliskirjandusest tõlgitud või kohandatud tekstid. Mihkel Aitsam on kirjutanud jutu „Keiser, usk ja isamaa... Pildid tagavaraväelise elust”, kus on kujutatud tagavaraväelase sõjarindele minekut ning tema sealseid mälestusi. Petersoni „Maa ägab” räägib isamaal nähtud ja läbielatud kannatustest. Haridustegelane Tõnis Laur on eesti keelde tõlkinud M. Doroschevitši araabia muinasjutu „Ilma Allaha” ning tõlgitud on ka Kiievist pärit kirjaniku ja revolutsionääri Ivan Belokonski (1855–1931) jutt „Raudteetöölised”, milles kirjeldatakse raudtee ehitusele kiirustanud talupoja hukku. Luuletused, mis on pigitud proosatekstide ja artiklite vahele, on kirjutatud J. Kreegi (kaks luuletust), H. Pöögelmanni (kolm luuletust) ja J. Lilienbachi (kuus luuletust) poolt. Lilienbach on muuhulgas kirjutanud norra-ainelise luuletuse „Veevoog” ning tõlkinud filipiini luuletaja José Rizali teose „Öö-viirastused”.

Aasta hiljem välja antud „Edasi II” on üles ehitatud samal põhimõttel ning sealtki leiab nii ilukirjanduslikku loomingut, publitsistikat ja kunsti. Teose esimese artikli „Uuema aja vaim” autoriks on eesti ühiskonnategelane Eduard-Reinhold Virgo ning see räägib 20. sajandi alguse sotsiaalpoliitilistest suundadest ehk uuema aja vaimust. Sellele järgneb M.

Martna kirjutatud lühike Dr. Richard Aavakivi elulugu viimase surma puhul. H. Pöögemann kirjutab artiklis „Üks noorelt lahkunu” vaid 72 päeva kestnud esimesest volikogust ning selle tegevuskavast. Karl Marxi mälestustest on kirjutatud Wilhelm Martin Philipp Christian Ludwig Liebknecht (1826–1900) tekstis pealkirjaga „Genius on usinus”. Eelviimase pikema artikli „Seadus riulil ja elus” on kirjutatud ajakirjanik Kustas Kotsar ning kõlama jääb sealt mõtte, et seadustest pole palju abi, kui need paiknevad vaid raamatutes, vaja on need ka inimesteni viia. Albumi lõpetab Lilienbach (pseudonüümiga Mürgioja) sõnumiga „Kõnelemine on hõbe, vaikimine kuld.”, mis on suunatud eeskätt riigimeestele. Illustratsioonid pärinevad Aleksander Tassalt, kellelt on pilt „Rahustatud”, Toomas Rudolf Gutmannilt, kes on joonistanud pisikesed maastikupildid „Keila Jõesuu”, „Pärnu” ja „Jõhvi” ning Ants Laikmaalt (H. Laipman), kellelt on joonistus „Taat”. Lisaks on illustreerimiseks kasutatud ka Dr. Richard Aavakivi portreed.

Proosaloomingust on albumisse valitud Karl Rumori „Võib juba mõelda...”, mis räägib vanema generatsiooni vastuvõtmatusest uute ideede ja maailmavaadete suhtes. Karl E. Holmi teoses „Ma pääsen” jutustab autor soovist võidelda oma vabaduse ja ideaalide nimel. Jakob Mändmetsa „Lihtne lugu” räägib ühe mõisahärra silmakirjalikkusest ning suhetest talupoegadega, A. H. Tammsaare „Jõulurõõm” aga hingepiinade käes kannatanud ja jõuluõhtul enesetapu sooritanud vanahärrast. Tõlkekirjanduse osas on Leopold Pinderi jutustus armastusest tormi vastu ning Bernhard Linde tõlgitud Eino Leino „Paractum est”, mille sõnumiks on uue ajastu võidukas pealetulek. Luuletusi on valitud vaid Lilienbachi (kolm luuletust) ja Kreegi (üks luuletus) loomingust, seega tuleb tõdeda, et luule osakaal selles albumis on väike.

Album „Tagasi” ilmus 1907. aastal ning pealkirja valikut võiks põhjendada kogumiku avaluuletuses kõlav mõte: „kui otsekohe lahingisse läeksid, / ja et jõudu ja elu alal hoida, / siis – muidugi – ajuti - / tagasi!” (Lilienbach 1907: 3). Siinses albumis on mitte-ilukirjanduslike teoste osakaal vähenenud ning välja saab tuua vaid kaks: kadettide parteid, selle ajalugu ja maailmavaadet tutvustav „Mis on kadettide partei?” ning Aleksander Trellmanni (pseudonüümiga Heraklides) Tallinna vana nime – Lindanisa – õigsust tõestada püüdev artikkel „Lindanisa”. Albumit on illustreerinud Toomas Gutmann, kelle

maastikupildikesi kohtas ka „Edasi II” albumis, Hans Möldermann, Roman-Stephan Nyman, Aleksander Uurits ning isegi Fridebert Tuglas, kelle joonistused ilmestavad nii tema enda luuleteost “Minu mured” kui ka näiteks Lilienbachi ja Mihkel Aitsami ilukirjandusloomingut. Kunstiteostest on albumit ilmestama valitud Laikmaa sõejoonis „Eit”.

Ilukirjanduslikust poolest saab välja tuua Mihkel Aitsami muinasjutu „Saliseva veega tiik”, milles on jutustatud keset linna haiseva tiigivee mõjust elanikkonnale. Eduard Vilde on kirjutanud teksti „Kodanlised naljad”, mis kirjeldab korterite läbiotsimisi keelatud kirjanduse leidmise eesmärgil. Lilienbach on viimasele leheküljele pannud omaloodud teksti „Ta elab igavesti...”, mis räägib Lootuse surematusest. Võrreldes eelnevalt kirjeldatud albumitega, on siinses tõlkekirjandust ja väliskirjanduse ainetel kirjutatud tekste rohkem. Näiteks on M. Dorgu tõlkinud Maksim Gorki jutustuse „Neid on kolm...”, mis räägib Musta ehk orjapidaja ja Punase ehk vabaduse pooldaja võitlusest. Tammsaare „Hea valitseja”, alapealkirjaga „Hiina jutuke” räägib irooniliselt valitsejate kummardamisest, mida ilmestab peale vangide tapmist valitseja öeldud lause: „Nüüd minge ja kuulutage neile ja kõikidele, et igäuks, kelle ees ma teise ilma väravad avasin, minu headust ilmlõpmata kiita tohivad.” (Tammsaare 1907: 23). G. E. Tomberg on tõlkinud Turgenevi jutustuse „Mustatöömees ja Valgekäemees”, milles on juttu tööliste huvide eest võidelnud ning seetõttu vangi sattunud mässajast, kes viimaks ära tapeti. Luuletustest on albumis näiteks Lilienbachi kirjutatud avaluuletus „Tagasi”, Fr. Mihklesoni luuletus „Minu mured.”, Jaan Kreegi „Ärge laulge!” ja Leopold Pinderi luuletus „Mul pole jõudu”.

Töölisalbum „Mõtted. Esimene raamat.” Ilmus 1909. aastal ja on seniste „Edasi” ning „Tagasi” albumitega võrreldes mahukam. Fookus on selles kogumikus eelkõige artiklidel, mis tutvustavad tööliikumisega tähtsaks kujunenud teemasid ja küsimusi. Album algab Hans Pöögelmanni 34-leheküljelise artikliga „Karskus ja töölised”, kus autor esitab oma 1906. aasta karskusekongressil peetud kõnes välja toodud mõtteid seoses alkoholi positsiooniga tööliste hulgas. Sellele järgneb pea 20-leheküljeline „Liberalismus – Sotsialismus – Sotsiaalvabameelsus”, kus on lahti seletatud pealkirjas kõlavate mõistete taga olevaid ideid. Huvitava pool-ilukirjandusliku artiklina võib välja tuua mõistujutu „Kuda

tsensuriamet üles leiti”, kus on üsna värvikalt kirjeldatud tsensuriameti algust ning mille lõppu on lisatud kommentaar, et tõsiseltvõetava Venemaa tsensuriameti ajaloo kirjelduse leiab W. Lwow-Rogatszewski raamatust „Trükisõna ja tsensuriamet” (–a 1909: 79). Haridustegelane Johannes Kirkmann on kirjutanud ka lühikese artikli Soome ühistegevuse kohta. J. Elbe kirjutab tööliste ja kodanlaste ühise kunsti võimalikkusest läbi teatri rajamise artiklis „Sellesama küsimuse kohta”. Artikleid on ka veel näiteks materialismi, majanduse ja klassivahede teemadel. Albumi on illustreerinud Gutmann, Tassa ja Tuglas.

Ilukirjandusest sisaldab album näiteks Tuglase teost „Seitsmes muinasjutt”, mis räägib Jumalat otsivast kuningast. Jutt lõpeb sõnadega: „Aga et meil ka vendlusest, sarnasusest ja vabadusest räägitakse, siis teame meie küll, et muinasjutud on olemas” (Mihkelson 1909: 45). Autor nimega Vabrikuneiu on kirjutanud jutu pealkirjaga „Unistused”, milles räägib armastusest ja sellega kaasnevatest unistustest ja kartustest. Willem Buck on kirjutanud jutu „Petseri õhtu”, kus on maalitud pilt õhtuhämaruse langemist Petseri linnale. Proosateksti haige lapse ema kannatustest ning lapse isa viina- ja mängulembusest pealkirjaga „Ei ole aega” on kirjutanud Jakob Mändmets. Ajakirjanik Juhan Veidenstrauch on kirjutanud jutu „Juuli”, mis räägib lambakarjusest tüdrukust, kes ebaõiglaselt mõisatöölt lahti arvatakse. Tõlkekirjandusest on albumis näiteks A. Smolenski kirjutatud ja M. Aru tõlgitud teosearvustus pealkirjaga „L. Andrejevi „Jutt seitsmest ülespoodust.” Jutu esimine lugemise.” Samuti võib välja tuua Alma Helene Marie Kastratõlgitud S. Karaskevitši jutu „Õoline võõras”, mis räägib tüüpilisest külaelust ning elanike omavahelistest suhetest.

Luuletusi on albumi toimetaja Juhan Lilienbachi poolt kuus ning mahukamad neist on „Kadeti õhkamine” ja „Küpsus”. Lilienbach on tõlkinud lühikese salmi „Tirannide keskel”, mille autoriks on märgitud Shah Mohamed Ali Mirza ning mõttetera „Vabadusetung on rahval kahjuks kange, / vaata, vennas, etsa üleöö ei lange!”, mille autor on Sultan Abdul Hamid II. Luuletuse „Torm möllab” on kirjutanud Johan Wilhelm Kruberg (pseudonüümiga J. Vermontus), Karl Rumori luulelooming on esindatud teostega „Ma tahan...”. Kosto Vibulaselt on luuletusi mitu, näiteks „Nõnda laulsin...”, „Vabrikus.” ja „Kangelane”, lisaks on temalt veel mõned lühikesed pealkirjata salmid. Üks luuletus, pealkirjaga „Nõuanne”,

pärineb ka autorilt nimega Arwi. Huvitavate tõlgetena on siinses albumis näiteks luuletused „Kui saks tuipraadi tahtis.”, mis on tõlgitud saksa keelest ja „Haakrehi-kohus.”, mis pärineb prantsuse suurrevolutsiooni aegse kirjaniku ja botaaniku Adelbert von Chamisso sulest. Avaliku elu tegelane Konstantin Lepp on tõlkinud A. Kolsovi (tõenäoliselt vene tööliste ja talupoegade elust luuletav Aleksei Koltsov (1809–1842)) luuletuse “Sulasmehe mõtted.”

„Edasi III”, alapealkirjaga „Jõuluks” ilmus 1910. aastal ning erineb eelnevatest väljaannetest uue kirjaviisiga. Erinev on ka see, et illustreeriv materjal on siin albumis peaaegu olematu ning artiklid on oluliselt pikemad ja sisutihedamad. Ehk olulisem artikkel siinses albumis on muudelgi töölisteemadel kirjutanud August Kastru ülevaade Karl Marxi „Kapitalist”, kus lisaks teosest endast on kirjutatud ka „Kapitali” eestikeelse tõlke hädavajalikkusest, sotsialismi ajaloost ning Marxi seisukohtadest. Silma hakkab ka 19-leheküljeline N. Trotski kirjutatud ja Hans Pöögelmanni tõlgitud Lev Tolstoi elulugu. Proosa poole pealt leiab siit kogumikust Karl Rumori jutustuse „Võõrsil”, kus on kirjeldatud võõral maal tööd otsivate ja nälgivate tööliste elu ning noore neiu enesetapuga lõppenud võitust oma ideaalide eest. Samuti K. Kotsari „Ingliteks”, mis räägib vanas ja suitsuses rehetas elanud emast ja tema lastest, kes õnnetuse läbi vingumürgituses surma said. August Tõnuristi „Sügisel” kirjeldab vaeste naisterahvaste kibedat elu ning loo lõpetab küsimus „Kas ei oleks seesugustele viletsatele parem, kui nad mustas mullas ju magaks?” (Tõnurist 1910: 71). Albumi viimane ilukirjanduslik proosatekst on Johannes Krubergi „Jõulukingitused”, mis jutustab kerjusest ema raskustest jõulupühadel oma lastele toidu hankimisel.

Tõlkekirjandusest on siin vaid üks tekst ning see on poola kirjaniku ja poliitaktivisti Andrzej Niemojevski (1864–1921) kirjutatud ja Lilienbachi tõlgitud „Ema ja laps”, kus on kujutatud imiku surma ning leinavat ema. Luuletusi on selles albumis eelmistega võrreldes rohkem. Näiteks on Lilienbachi enda sulest siin 13 luuletust. Lühikeste, 1-2 stroofiliste luuletekstide kõrval on Lilienbachil ka mõned pikemad luuletused, näiteks „Lambatall”, „Võõra juures” ja „Mu isamaa”. Teistest autoritest saab välja tuua Kosto Vibulase, kelle loomigust on albumis trükitud luuletused „Ju olen kuulnud...”, „Soe leib ja soe süda” ja „Lahkumine”. Pikem luuletus on siin ka H. Pöögelmannilt ning kannab pealkirja „Lahkumisel”. Huvitava lisandina on albumi viimasel leheküljel kirja pandud toimetaja

mõtted, näiteks „Kas sa teed ehk ära tee – põhjusemõtteliselt sündku see” ja „Milgi tingimusel ära talle teise puhtaid tundeid jalge alla” (Lilienbach 1910: 76).

Aasta hiljem ilmub „Edasi” neljas väljaanne ning tagasi on pöördutud vana kirjaviisi juurde. Eelmisest albumist erineb siinne sellega, et erinevaid mitte-ilukirjanduslikke tekste on palju, kuid nende maht ja sisukus on väheldane. Samuti võib märgata reklaamide rohkust albumi viimastel lehekülgedel (kokku 16-lehekülge) ning tõlkekirjanduse vähesust (vaid üks jutustus). Artikleid on näiteks Eduard Vilde ja prantsuse marksistliku ajakirjaniku Paul Lafargue (1842–1911) – kes muuhulgas oli Marxi enda väimees (abielus Laura Marxiga, kellega koos sooritas suitsiidi 1911. aastal) – elulugudest. Mõlemat teksti ilmestavad ka portreefotod. Sarnane foto Kreutzwaldist ilmestab ka Hans Pöögelmanni artiklit „Kalevipoja juubeli puhul”, kus on taunitud eesti haritlaste pidamist Kreutzwaldi „vaimlisteks pärijateks”, sest, Pöögelmanni sõnul, puudub suuremal osal haritlastel tahe või oskus kõnetada lihtrahvast nii, nagu seda oskas Kreutzwald (Pöögelmann 1911: 43). Teksti sees on ka foto Ants Laikmaa maalist „Kaugelt näen kodu kasvamas”. Jaan Anvelt on kirjutanud töölistest kui ainsast sõjavastasest ühiskonnaklassist artiklis „Sõjajumala võimuvallast” ning teksti vahel on saksa kunstnike Alexander Frenzi (1861–1941) ja Franz Stucki (1863–1928) maalidest. Viimane publitsistlik tekst on Gottlieb Jaan Asti kirjutatud „Suure kultura mälestuseks” ning see räägib Dresdeni Rahvusvahelisest Tervishoiunäitusest. Artikli ilmestamiseks on valitud religioosseid motiive kujutava saksa kunstniku Fritz von Uhde (1848–1911) teos „Püha õhtu”, taani impressionistliku kunstniku Michael Peter Ancher (1849–1927) maal „Kalamehed” ning pilt linavabrikust Narva kosel.

Proosatekstidest võib välja tuua Kustas Kotsari „Meduusad”, mis räägib nelja meduusa vägivaldsemisest armunud noormehe kallal. Pildimaterjalil on kujutatud prantsuse skulptori Laurent-Honoré Marqueste (1848–1920) skulptuuri „Cupidon”. Samuti Kotsari „Varjude püügil”, kus on juttu noorelt abiellunud tüdruku tärkavast armastusest teise mehe vastu. Willem Buckilt on albumis jutustus „Kraav”, mis käsitleb taluperemehe ja tema maal elava popsi vastuseisu. Proosateksti on kirjutanud ka August Tõnurist ning see kannab pealkirja „Õõ oli”. Teoses, mille viimasel leheküljel paikneb pilt 16. sajandi itaalia kunstniku Raffaello Sanzio da Urbino ehk Raphaeli maalist „Galatea triumph”, on juttu kolmest

vennast: üks vend tapab teise ning satub hullumaija ning kolmas poob end üles. Ainuke tõlketekst on Andrzej Niemojevski „Nõrgameelne”, mille on eesti keelde tõlkinud haridustegelane Johannes Niinas ja mis jutustab kaevanduse kokkuvarisemisel oma mehe kaotanud hullumeelsest naisest. Luuletusi ja mõtteid, mis paiknevad kõik albumi esimestel lehekülgedel, on vaid kahelt autorilt – Buckilt ja Rumorilt. Kui Bucki siinsed luuletused, mis on koondatud pealkirja „Kaks laulu” alla, on üsna traditsioonilised, siis Rumori loomingut võib pidada vabavärsiliseks luuleks.. Näiteks kõlab tekst pealkirjaga „Tunnistus” järgmiselt: „Peekrite kõlinas ja mõõkade rökkavas laulus jahutan kuumavat südant. / Erosee pidul ja taarudes kõrtsiteed käies põlgan kainuse ebatõtt. / Kirgede joovasse hingeõnsust matan ja kuulutan maailmadele lunastust.” (Rumor 1911: 5). Luuletekste ilmestab pilt F. Stucki maalist „Kentauri ratsul”.

Samal aastal ilmunud „Mõtted” teine ja ühtlasi viimane album on sarnaselt esimesele väga mahukas ning rohkem kui teistest töölisalbumites, keskenduvad siinsed artiklid kunstiküsimustele. Näiteks on J. Anvelt tõlkinud A. Finn-Jenotajewski teksti „Marx’i märkused kunsti kohta” ning August Gailit (pseudonüümiga AG) on kirjutanud artikli „Klassivahed ja „Noor Eesti” kunst”, kus lisaks nooreestlaste kunstiliste suundumuste analüüsikatsele on välja toodud ka töölistekunsti omadusi ja eesmärgid. Veel vajavad äramärkimist Johannes Kirkmanni ülevaated rahvaülikoolidest ja hariduse kättesaadavusest töölistele ning tööliste ühistegevusest. Albumist leiab veel näiteks artikli Marxi „Kapitali” ilmumisest Soomes, Richard Johannes Rohu (pseudonüümiga R. R.) arutluse põllutööst ja põllutööliste olukorrast ning Villem Vaheri ajaloolise lühiülevaate elektriteadusest. Siinses kogumikus on kogu pildimaterjal paigutatud viimastele lehekülgedele ning neid saab ka toimetaja pisike ülevaade piltide valikust ning mainitud on, et pildid on valitud väga süstemaatiliselt ning eesmärgiga teatud kunstnikke tutvustada. Näiteks on tutvustatud inglise päritolu illustraatorit Aubrey Vincent Beardsley’it (1872–1898) ning piltidena on albumis esindatud tema maalid „Kõhutants” ja „Tantsija palk”, prantsuse kunstniku Jean-François Millet’i (1814–1875) loomingust on siia valitud pilt maalist „Ubadekorjaja” ning vene maalikunstniku Fjodor Bronnikovi (1827–1902) teose „Munk kunstniku töötoas” pilt. Lisaks on veel näiteks leedu päritolu juudi Mark Antokolski (1840–1902), vene kunstniku Jevgeni

Lansere (või Eugene Lanceray, 1875–1946), prantsuse skulptori Henri Bouchard (1875–1960) ja mitmete teiste kunstnike loomingut.

Ilukirjandust on samuti siinses albumis rohkelt ning proosatekste on kokku lausa kaheksa. Silma jääb näiteks pooleldi ilukirjanduslik, pooleldi päriseluline H. Pöögelmanni kirjutatud „Ääsi tules II”, kus on juttu „ääsitulelaste” võitlusest marksismi ideede eest. Uutest autoritest on siin näiteks S. Sarapuu, kelle „Saul” on vastutekst J. Aaviku „Randvere Ruthile”. Jutte on siia kirjutanud veel Eduard Vilde, Villem Vaher, August Tõnurist ning ka toimetaja Lilienbach. Tõlketekstidest on valitud hollandi kirjaniku Eduard Douwes Dekkeri ehk Multatuli (1820–1887) jutt „Jurisprudentsia” ning endise Tšehhoslovakkia kirjaniku A. Krandijevskaja teos „Ainult üks tund”. Luuletused on esitatud albumi teises pooles koos proosatekstidega. Juhan Lilienbach on siin esindatud nelja lühikese luuletusega. Uutest kirjanikest võib välja tuua Mihkel Rumba luuleteostega „Midagi...” ja „Tahaks...”, Konstantin Osveti (pseudonüümiga K. Vibulane, Kosto Vibulane jt) luuletusega „Ma olin laene...”, Peeter Pedajase (pseudonüümiga P. Pedaja) luuletusega „Sügisesed tuuled” ning Vassili Möldri luuletusega „Talvel”.

4.2. Peamised töölistluule viljelejad

Üheks olulisemaks töölistluule viljelejaks oli Juhan Lilienbach (1870–1928), kelle kirjanduslikke katsetusi leiab ajalehtede veergudelt alates 1890. aastatest. Lilienbach sündis Virumaal rentniku pojana ning peale vallakooli lõpetamist töötas lihttöolisena näiteks Rakveres ja Jõhvis. 1901. aastal Tallinnasse siirdudes astus ta M. Kalinini sotsiaaldemokraatliku ringi liikmeks, kus levinud sotsialistlikud ja marksistlikud ideed jäid Lilienbachi loomingut saatma kuni kirjaniku surmani. 1905. aasta revolutsiooni järgsetel kaootilistel aegadel andis Lilienbach välja mitmeid kogumikke, näiteks „Mõtted“, „Maa elu ja töö“, „Aasta“ ning poliitilisi pilkelehti „Tiiu Tasane”, „Kuulipilduja”, „Tapper” jt. Üheks ikoonilisemaks ja tuntumaks töölistluule kogumikuks võib pidada tema teost „Ommikulaulud“, kus on tähelepanu all peamiselt tööliste kannatused ja ootused revolutsiooniperioodilt. Sealt leiab nii olukorrakirjeldusi, õhutusi mässamiseks, õpetusi

vaenlase tõelise palge nägemiseks ning hukkamõistu revolutsiooni reetjate suhtes. Olulisel kohal on kindlasti ka satiirilised poemid, milles pilatakse võrdselt nii tsaarivalitsust, baltisaksa paruneid kui ka lihtsalt töölisrevolutsiooni vastaseid. (Sikemäe, Lepik 1951: 279–287)

Vassili Mölder (pseudonüümiga, V. Proletarlane, 1878–1943), kelle looming koosneb samuti enamjaolt töölisluulest, sündis Saaremaal üksikema pojana ning pere rahanappuse tõttu jõudis lõpetada vaid 2-klassi (Kruus, Puhvel 2000: 365). Lisaks rändraamatukaupmehe elukutsele oli ta tegev ka Kuressaares ajakirja „Hääle“ toimetuses ning 1920. aastatel organiseeris Pöides töölisliikumist, 1924. aasta 1. detsembri ülestõusul aga Mölder arreteeriti ning vanglast vabanes ta kaheksa aastat hiljem (Ibid). Esimesed Möldri luulekatsetused avaldas Kuressaares ilmuv ajaleht „Saarlane“ 1895. aastal ning 1910. aastal ilmus tema esimene luulekogu – nüüd juba V. Proletarlase pseudonüümi all – „Sõnjalad“ Juhan Lilienbachi kirjastuses (Ibid). Sealsetes luuletustes kajastuvad tööliste viletsad elutingimused ja klassivastuolud ning õhutused tsaarirežiimi vastu protestimiseks (Sikemäe, Lepik 1951: 299). Suure osa oma loomingust hävitas Mölder enne vangistust, kuid üksikuid luuletusi on trükitud näiteks esimese maailmasõja ja oktoobrirevolutsiooni päevilt (Sikemäe, Lepik 1951: 300).

Gustav Tikerpuu (1880–1913) kuulub samuti töölisluuletajate hulka, kuigi tema kirjanduslik tegevus jäi üsna lühikeseks. Ta sündis Hiiumaal metsniku pojana ning õppis Kuri kihelkonnakoolis (Sikemäe, Lepik 1951: 303). Haapsalu linnakoolist visati ta välja põrandaalustest töölisringidest osavõtmise pärast 1905. aastal (Ibid). Seejärel, naastes tagasi kodulinna kalevivabrikusse tööle, asutas ta ka Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei Kärda osakonna (Ibid). Oma poliitilise tegevuse tõttu oli ta 1906. aastal ka vangis, kus haigestus hiljem oma elu nõudnud tuberkuloosi (Ibid). Ajakirjandusliku tegevusega jätkas ta aga 1908. aastal Tallinnas ning paar aastat hiljem asus Viljandi ajakirja „Maleva“ toimetusse tööle, kus temast sai ka Villem Buki kolleeg (Ibid). Ilukirjanduslikku loomingut ilmus näiteks Lilienbachi toimetatud pilkelehtedes (vt nt „Tiiu Tasane“ nr 3, 1906) ning hiljem ka ajalehes „Kiir“ (Sikemäe, Lepik 1951: 304). Sisult olid Tikerpuu luuletused revolutsioonilised ja paroodilised, näiteks luuletus „Ajakohane hällilaul“ (1907) imiteerib tuntud lastelaulu:

„...äiu-äiu kiigutades, / et ei võrsuks sa hundile / ega kasvaks sa karule, / ei saaks ilvesele saagiks, / et sa sirguksid võllale, / tõuseksid kasaka nuudile...“ (Tikerpuu [1907] 2015: 35).

Hans Pöögelmann (1875–1938), kelle esimesed luuletused ilmusid juba 19. sajandi lõpus, kuulub samuti töölikirjanike hulka (Hasselblatt 2016: 352). Viljandimaal talupidaja pojana sündinud Pöögelmann töötas Vitsjärve vallakooli õpetajana ning kuulus mitmete ajalehtede (nt „Postimees“, „Teataja“, „Uus Ilm“, „Kiir“, jt) toimetustesse (Kruus, Puhvel 2000: 434). 20. sajandi alguses astus ta Lepizigi kaubandusülikooli ning tutvus samal ajal ka Saksamaa tööliikumisega (Kruus, Puhvel 2000: 434). Tema luulekogu „Jämedad jooned“ ilmus 1910. aastal ning kajastas peamiselt autori positsiooni revolutsiooni, klassivõitluse ja erinevate ühiskonnakriitiliste probleemide suhtes (Hasselblatt 2016: 352). Sealt leiab peamiselt satiire revolutsioonist kõrvalejäänutest (Puhvel 1969: 591). Pöögelmanni loomingut eristabki teistest töölisluuletajatest enim just romantiliselt väljendunud revolutsiooni temaatika (Puhvel 1969: 581). Palju kirjutas ta ka publitsistikat, näiteks „Majandusteaduse õpetus“ I–II (1907–1908), „Alkoholismus kui ühiselu paise“ (1912), „Pariisi Kommuuna 50-ks aastapäevaks“ (1922) jt (Kruus, Puhvel 2000: 434). Tööliikumise seisukohalt on kindlasti oluline Pöögelmanni eestikeelne tõlge „Internatsionaalist“.

Töölisluulet kirjutas ka Villem Buk, kes sündis Tartumaal Kambja vallas sepa pojana. Ta omandas kooliõpetaja hariduse ning aastatel 1898–1906 töötas ta õpetajana Voorel, Luunjas ja Põlvas. Oma vasakpoolsete vaadete ja revolutsioonist osavõtu pärast vallandati ta õpetaja ametist 1906. aastal ning mõisteti ka vanglasse. Samast aastast alates ilmus tema kirjutisi Lilienbachi toimetatud väljaannetes. Peale vanglast vabanemist oli ta mõnda aega Narvas „Kiire“ toimetuse liige ning hiljem töötas ametnikuna Krulli masinatehases Tallinnas. 1915. aastal saadeti ta asumisele lendlehtede levitamise pärast, kuid Veebruarirevolutsiooni ajal elas ja töötas ta taas Tallinnas. Esimese maailmasõja ajal oli ta tegev Punakaardis, peale sõda aga jätkas ka pedagoogi ametiga ning tegi kaastööd mitmetele ajalehtedele. 1941. aasta juulis, Saksa vägede eest Venemaa suunas põgenes, jäi ta teadmata kadunuks. Tema poem „Lina“ kajastab klassivastuolusid külarahva seas ja kapitalistliku ühiskonna kujunemist (Kruus, Puhvel 2000: 67). Bukilt ilmus 1926. aastal luulekogu „Sula“, kuhu on koondatud

luuletused aastatest 1905–1926 ning millest suurem osa on pühendatud 1917. aasta oktoobrirevolutsioonile (Sikemäe, Lepik 1951: 297). (Kruus, Puhvel 2000: 62)

Poliitilist satiiri 1905. aasta revolutsiooni aegu viljeles ka Eduard Vilde, kes oma luuletustega ründas baltisaksa paruneid, vene tsarismi ja ka eesti kodanlasi pilkeajakirjas „Kaak“ ja ka Juhan Lilienbachi „Lendlehtedes“. Võib märkida, et ajakirjandusest leiab mitmeid tundmatute autorite poolt kirjutatud luuletusi, mis oma temaatikalt paigutuvad tööliskirjanduse alla. Mainida võib veel Jaan Kreegi (1885–1908) loomingut. 1905. aasta revolutsiooni paiku ilmus tema loomingut mitmetes ajalehtedes. Vahetult peale 1905. aasta revolutsiooni lõppu saadeti ta asumisele Vologda kubermangu, kus ta ka suri. Konstantin Osvet (pseudonüümidega K. Vibulane, Kosto Vibulane, Salmi-Jaak, Leeno Tuvvike), kes lisaks vallakooli õpetaja ametile tegutses ka ekspediitorina, ajakirjanikuna ja kontoriametnikuna, kirjutas samuti töölislulet. Mõlema loomingut avaldas Juhan Lilienbach oma töölisalbumites.

4.3. Töölisluule teemad ja motiivid

Esmalt peab välja tooma, et eesti töölisluules domineerib eestlastele omane agraarne vaateväli ning industrialisatsiooni ja industriaalse linnapildi, vabrikute, suitsevate korstnate ja võimsate masinate kujutamine ei ole nii levinud kui suurriikide tööliskirjanduses. Siiski võib tuua mõne näite ka eesti töölisluulest, kus on käsitletud just linnapilti, vabrikutes ja tehastes toimuvat. Üheks selliseks luuletuseks on K. Vibulase „Vabrikus“, mille leiab 1909. aasta „Mõtted“ albumist. Näiteks võib välja tuua luuletuse teise stroofi: „Metallidekõlin... Raske masinatemürin... / Ja tumedusest paistavad inimesteread. / Nad hommikust õhtani alaliselt küürus, / nii töötavad, tauvad, neil higistavad pead.“ (Vibulane 1909: 209). Autor annab siin lisaks vabrikuid hõlmavatele tunnusjoontele kõneka ja üsna informatiivse pildi ka vabrikutöölise väljanägemisest. Kuigi industriaalsest linnaühiskonnast kirjutavad eesti töölisluuletajad vähe, on see teema äärmiselt levinud väliskirjanduse töölisluules.

Tööliskirjanduse üks peamine teema on revolutsioonilisele tegevusele õhutamise ning eesti töölisluulest leiab sellest arvukalt näiteid pea kõigilt töölisluuletajatelt. Välja võib

tuua 1907. aasta töölisalbumi „Tagasi“ samanimelise avaluuletuse, mis algab sõnadega: „Edasi! / Võimsatega võideldes, / sõgedaid sõideldes, / uniseid äratades, / kihutades, / kätatades / edasi!“ (Lilienbach 1907: 3). Tähelepanu peab siin pöörama ellkõige verbidele, mis oma ekspressiivsusega iseloomustavad revolutsioonilise tooniga töölisluuletuste eesmärki - lugejas protestimeelsuse tekitamine. Esile tuleb ka teatud meie ja nemad vastandus, kus ühe poole moodustavad need, keda kutsutakse võitlema ja äratama ning teise poole need, kes on võimsad, sõgedad ja unised. Jaan Kreegi luuletus „Muud teed ei ole!“ 1905. aasta „Edasi“ albumis rõhutab samuti mingi võitluse saabumist või juba kohalolekut (Kreek 1905: 42). Ta kirjutab: „Muud teed ei ole... Ma võitlen. Kui tahad, / Siis tule, töötame üheskoos.“ (Ibid). Siit luuletusest kostub konkreetne üleskutse võitlusele. Sarnane luuletus on Johan Wilhelm Krubergi ehk J. Vermontiuse „Torm möllab“, mille leiab 1909. aasta töölisalbumist „Mõtted“. Selle lõpuosa stroofides on kirjas: „Ainult siis, kui meie ise / sirutame kätt, / võime juhatada tormi, / tuult ja laentevett,“ (Vermontus 1909: 139). Kuna eelviimasest salmist käib läbi sõna „võitlus“, saab öelda, et sinne luuletus õhutab samuti lugejaid mingile võitlusele või meelevalduslikule tegevusele. Veel enam, luuletuses pealkirjas sisaldub sõna „torm“, mida võib pidada üheks eesti töölisluules levinuimaks märksõnaks. Need näited demonstreerivad eesti töölisluules leiduvat protestimeelsust ning mässule õhutamist üsna ilmekalt.

Vabaduseiha eesti töölisluules võib märgata nii otseselt väljaöelduna kui metafooridele teotudes. Näitena võib tuua stroofi Pöögelmanni luuletusest „Kus on nad nüüd?": „Kus on mu vennad?...Raskes tormimühas / Lipp lehvigu meil uhkelt kõrgele / Ja näitku teed ning andku hoogu neile, / Kes võimsalt tõtvad vabadusele“ (Pöögelmann 1905: 75). Selles luuletuses on lisaks mitmekordsele vabaduse motiivi kasutamisele viiteid ka tormile, mille kohta on kasutatud sõnu pikne, marukoha, kõu, maru ja tormimüha. Igatsus vabaduse järele peegeldub ka Karl Rumori luuletusest „Ma tahan...“, mille leiab 1909. aasta albumist „Mõtted“. Rumor kirjutab: „Kuid minu rinnas kustumata leegil / keeb vabadusetung;“ (Rumor 1909: 167). Välja võib tuua ka leegi ehk tule kujundi, mida on töölikirjanduses kasutatud näiteks nii tehasetöö ja masinate, tule kui soojusallika või kui äärmiselt suure soovi/tahte kontekstis. Vabaduse teemal saab välja tuua veel V. Buki

luuletuse „Siis“, kus peitub mõte, et siis, kui möllab kõike purustav torm, muutub maa ilusaks ja elusaks (Buk 1911: 7). Üsna sarnase vabaduseidee ja tormi kujundi kooskõla on ka Buki luuletuses „Leht“, kus leiab aset arutlus oksa otsas rippuva lehe võimalikest soovidest ning lõpeb sõnadega: „Sa waene! Wärisedes palud tormi, / et põrmu peale sind ei paiskaks ta.“ (Buk 1911: 7). Võimalik, et Buck on proovinud lehe pildi asetada paralleelseks töölise või revolutsionääri pildiga, mis juhul võib ka välja toodud read konventeerida tüüpilise töölise mõttemaailmaks. Pigem tagasihoidlikult peegeldub vabaduseiha ning selle seotust elu ja surma temaatikaga ka Mihkel Rumba luuletuses „Tahaks...“, kus keelab „maine elu vaikima“ (Rumba 1911: 134).

Vabaduse teemaga kõrvuti saab rääkida orja motiivist, mis eesti töölisluules on mitmetähenduslik seeõttu, et lisaks metafoorsele orjusele, kus tööline peab ellujäämise nimel tegema ebahumaanset tööd vabrikutes ning on seega justkui vabrikuomaniku tööori, elasid eestlased ka tegelikult mitusada aastat orjuses. Seega, kui Kosto Vibulane kirjutab 1910. aasta töölisalbumis „Edasi“, et: „Ma elan orja-ahelates, / mu ümber pime, viletsus,“, siis võib ta viidata nii otseselt ajaperioodile, mil eestlased olid orjad, kui ka metafoorina tööliste raskele elule, kus ellujäämiseks olid nad sunnitud töötama justkui orjad (Vibulane 1910: 15). Veel võib näitena välja tuua samast albumist Lilienbachi luuletuse „Lambatall“, millest saab välja lugeda eestlasest tööliste või talupoegade võrdlemist lambatalledega, vabrikuomanike või mõisnike võrdlemist karjasega ning mõne otsese tööandja või mõisavalitseja võrdlemist karjakoeraga (Lilienbach 1910: 26). Sel juhul muutuvad luuletuses mitmetähenduslikuks näiteks seigad, kus karjasele vastuhakkamisel saavad lambatalled „mööda keret“ ning karjakrantsi peab kartma tema teravate hammaste pärast (Ibid). Orjusele võib viidata ka „ahelatekõlin“, mis on üheks juhtmotiiviks K. Wibulase luuletuses „Nõnda laulsin“. Luuletuse viimased read kõlavad: „Nõnda laulsin oma elulaulu / raskel ahelatekõlinal!...“ (Vibulane 1909: 207).

Tööliskirjandust iseloomustab tihti ka klassilise kokkukuuluvuse, ühtsuse ja vendluse esile toomine ning seda sümboliseerib ka „proletaarlaste“ mõiste. Proletaarlaste, kaasvõitlejate, vendade, õdede jm märksõnade kasutamist võidi eesmärgipäraselt kasutada ühtekuuluvustunde ning laiemas publikus massipsühhoosi sarnase efekti, kus üksteist

nähakse justkui pereliikmete või lähedastena, loomisel. Seda demonstreerib ka Marxi ja Engelsi kuulsaks saanud „Manifesti“ lipukiri „Kõigi maade proletaarlased, ühinege!“. Hans Pöögelmanni luuletus „Kus on nad nüüd?“ algab sõnadega: „Kus on mu vennad, lauluvennad, -õed, / Kes Väino lasteks endid hüiavad,“ (Pöögelmann 1905: 75). Pöögelmann on lisaks vendluse rõhutamisele siin sisse põiminud just eestlastele omaseid märksõnu, näiteks laulurahvaks olemist. Seega on siin luuletuses nähtavalt rõhutatud rahvuslikele eripäradele, mida eesti töölikirjanduses võib kohata tihti. Samuti Juhan Lilienbachi luuletuses „Sõjamehe päevaraamatust“ kõlavad read: „Surnukeha-kuhjad olid / Meie väest; / Moon, mis kaasa võeti, võeti / Meie käest“ (Lilienbach 1905: 25). Sõna „meie“ on kirjapildis rõhutatult välja toodud ning tugev ühtekuuluvustunde toonitamine kõlab läbi kogu luuletusest. Läbi mere ja laine metafoori kirjeldab Kosto Vibulane luuletuses „Ma olin laene...“, kuidas üks laine on teiste lainete seltsis ja keset merd julge ja suure jõuga (Vibulane 1911: 159). Ülekandes võiks märkida see inimese julguse suurenemist omasuguste hulgas olles. Samuti on sõna „laine“ märgiline, sest sellele võib töölikirjanduse kontekstis omistada näiteks suure ja jõulise inimhulga – näiteks meeleavaldajate grupi – tähenduse, mis sarnaselt merelainele võib tekitada suurt kaost.

Rahvuste terav vastandamine eesti töölisluule iseloomujoonena tuleb eriti tugevalt esile Juhan Lilienbachi loomingus. Heaks näiteks on luuletus 1909. aasta töölisalbumist „Mõtted“, kus Lilienbach kirjutab: „Nii nad hüüdwad / ja meid püüdwad / uinutada / magama“ (Lilienbach 1909: 46). Samuti võib Lilienbachilt välja tuua 1906. aasta töölisalbumis „Edasi“ oleva luuletuse, mis algab sõnadega: „Meie tahame elada. / Nemad soovivad meile surma;“ ning lõpeb sõnadega: „Nende päralt on minevik. / Meie päralt on tulevik. / Nemad surevad. / Meie elame.“ (Lilienbach 1906: 24–25). Luuletustes esile toodud terav meie-nemad võrdlus annab aimu, et Lilienbach on vastandanud kas töölisel ja kõrgklassi, töölisel ja kapitalistid või rahvuslikul tasandil eestlased ja baltisakslased. See üsna drastiline näide iseloomustab hästi ka ülejäänud Lilienbachi loomingut, milles tihti tulevad esile äärmuslikult must-valged meie-nemad vastandused (vt ka nt Lilienbach 1909: 222). Näite võib tuua veel 1910. aasta töölisalbumist, kus Kosto Vibulane kirjutab luuletuses „Lahkumine“: „Talle saivad siidipüksid, / mulle tehti takused, - / sellest ajast saadik juba /

meie meeled lahkusid.“ (Vibulane 1910: 46). Ka sellest luuletuses tuleb selgelt kahe poole (siinkohal aadlik-talupoeg või jõukas ja vaene talulaps) vastuseis. Siinses luuletuses võib kohata liialdust kõrgseltskonna kujutamisel, millele viitavad siidipüksid. Seega võib see luuletus viidata kas aadlike ja talupoegade vastuolule või hoopis kihistumisele külaühiskonnas. Samas albumis on ka luuletus „Mu isamaa“, kus kõlavad read: „Siin - seda ütlen rõhuga - / on paljud paksu kõhuga, / ja sellejuurde lisan ka: / siin rahvas vahva nälgima.“ (Lilienbach 1910: 60). Ka sellest luuletusest tulevad esile nii meie-nemad liigitus kui ka ironiseeriv suhtumine kõrgemasse klassi. Pisut sümbolistlikuma näitena meie-nemad vastuseisust, kus tõenäoliselt on vastamisi taaskord talupoeg ja mõisnik, võib välja tuua Lilienbachi luuletuse „Minu isamajakene“, kus on autori isamaja võrreldud väikese linnupesaga, „mida, siis kui tuju tuleb, / lõhub kuri poisike“ (Lilienbach 1910: 25).

Mõisatöö ja mõisas teenimisega seotud luuletused on eesti töölisluulele samuti omased. Läbi selle teema saab jälgida just eesti töölikirjandusele omast agraarset mõttemaailma ning mõisa kujundis tulevad tihti esile mitte ainult sotsiaalsed (mõisnik-talupoeg), vaid ka rahvuslikud (baltisakslane-eestlane) vahekorrad. Ehkki mitte otseselt tüüpiliste töölikirjanduse teemadega seotud, mängib mõisa negatiivne kujutamine olulist rolli klassivaenu teravdamisel ning sotsiaalsete klasside vastuolude pingestamisel. Mõisa ja seal töötamise negatiivset kujutamist võib näha 1906. aastal „Edasi“ albumis ilmunud Jaan Kreegi luuletusest „Siis juba“ (Kreek 1906: 12). Kreegi luuletuses on kirjeldatud, kuidas väike poiss, kes koos vanematega hakkas mõisapõllul tööl käima, ei saanud enam „rõemsal pilgul elu-õue vaadata“ (Ibid). Siin luuletuses tuleb tähelepanu pöörata ka lapse kui tööliste kujundile, mis tekitas trotsi või ebaseadmisvõimustunnet seoses mõisatööga. Mõisatööga käib kaasas ka peksu ja peksmise motiiv, mille illustreerivaks näiteks saab tuua Lilienbachi luuletuse „Võera juures“ 1910. aasta töölisalbumist „Edasi“ (Lilienbach 1910: 59). Lilienbach kirjeldab, kuidas võõraste juurde tööle pandud väike poiss väljendas oma rõõmu, kui töö lõppedes ei olnud ta oma tööandjalt kordagi peksta saanud (Ibid). Esile tuleb lapse kui tööliste ning lapse potentsiaalse peksmise häiriv kujutus, mida autor on ilmselt taotluslikult kasutanud, loomaks viha ja pettumust senise ühiskondliku korralduse suhtes.

Töölisklassi viletsa elu kirjeldusi leiab töölisluulest palju. Peamiste motiividena võib välja tuua näiteks rahapuuduse, külma, nälja, haiguse, vigastuste, surma, ebaõigluse, rahvuslikud ja klassivastuolud. Rahapuuduse kohta toob näite Lilienbach luuletuses „Kaks külameest”, kus selgub, et mehel on raha ainult kas viina või leiva jaoks, mõlemat ei võimalda (Lilienbach 1910: 59). 1905. aasta töölisalbumist „Edasi“ leiab Jaan Kreegi luuletuse, milles kõlavad read: „Õhk on röske. Katkist kuube / Keha ümber tõmban ma, / Taskutesse külma pärast / Katsun käsi suruda. / Viimaks tühjakõhu pärast / hakkas tasa nuuksuma“ (Kreek 1905: 2). Siinne luuletus peegeldab lisaks külma ja nälja motiivile ka eeleegilist emotsiooni, mis tekitab lugejas haletsust ja kaastunnet. Luuletusse on sisse toodud „haige ema“ kujutus, mis omakorda muudab luuletuse tooni melanhoolsemaks. Külmus, nälg ning haigused olid 20. sajandi alguse tööliste jaoks ühed suuremad murekohad ning seega nende motiivide kasutamisega luuakse samastumise võimalus ja luuletuse sõnum muudetud mõjuvamaks. Veel saab esile tuua Pöögelmanni luuletuse „Lahkumisel”, mis algab sõnadega: „Rind lämbub, nagu raske korma rõhul, / ja ohked tõusvad tihti tahmata” (Pöögelmann 1910: 16). Tööliskirjanduses on tihti iseloomustatud mõnda töölist taolise enesetunde kirjeldusega.

Taoliste olukorrajeldustega koos võib tähele panna ka surma motiivi. Lilienbachi luuletus „Uus Tiiu”, mille võib leida 1910. aasta töölisalbumist, mängib surmale osutades ühest küljest nii töö kui ka revolutsiooni temaga ning põimib sinna juurde veel naisekuju: „Tiiu töötas, Tiiu võitles, / Tiiu viidi surmale.” (Lilienbach 1910: 15). Luuletaja Kosto Vibulane kirjutab teoses „Soe leib ja soe süda”, et „sel, kel soojus rinna sees, / külma maa tee seisab ees”, mis ülekantult võib tähendada, et heasüdamlikkus ei jää ellu (Vibulane 1910: 25). Samuti võib näiteks tuua luuletaja K. S-a „Viirastuse” 1911. aasta albumist „Mõtted”, mille eelviimane stroof kõlab: „Koidukuma-valgel / näen võllast ma; / võllast veidi eemal / haud on näha ka” (K. S-a 1911: 128). Autor kirjutab, et uneta koikul lamades näeb ta viirastusi ning üheks nendest on võllas ja haud. See luuletus toob välja eesti töölikirjanduse melanhoolsema poole, kus domineerivad näiteks paratamatu surma, eluväsimuse ja leppimise aspektid ning tahaplaanile on jäänud võitlustahe ja mässumeelsus.

Poleemikat eesti töölisluules leiab ka seoses religiooniga. Ühel pool paiknevad negatiivse varjundiga mõisnikega koos tegutsenud pastorid, teisel pool kujutati usku jumalasse edasiviiva ja järjel hoidva jõuna. Näiteks saab tuua Lilienbachi lühikese luuletuse „Ebausvalgus“ 1910. aasta „Edasi“ töölisalbumist, mis kõlab järgmiselt: „Kel silmad elutõewalgust / ei kannata, / see läbi ususuitsuklaasi / piab vaatama.“ (Lilienbach 1910: 14). „Ususuitsuklaas“ ei pruugi siinkohal tähistada konkreetset religiooni, vaid võib viidata ka üldisemalt inimeste tõekspidamistele ja maailmanägemusele.

Pisut didaktilisema alatooniga luuletusi võib samuti leida 1905. aasta töölisalbumist. Tööliste motiveerimist ning tööle julgustamist võib pidada üheks töölikirjanduse tunnuseks, kuid enamasti saatis selliseidki luuletusi negatiivne või ähvardav alatoon. Näiteks Lilienbachi luuletusest „Mis ootate?“ nähtub lisaks hurjutavatele õpetussõnadele ka ebasoodsa tuleviku pilt (Lilienbach 1905: 26). Lilienbach kirjutab: „Kas ootate, et küpse vili / Piaks murenema põllule, / Et norguspeaga vastu minna / Siis viletsale talvele?“ (Ibid). Samuti on siinses luuletuses kohal ka eesti töölikirjandusele omane agraarne vaatenurk. Pisut leebema tooniga Lilienbachi luuletus, kust samuti tuleb esile didaktika, on „Soov ja tahtmine“. Lilienbach kirjutab, et „soovid on kui suitsupilved“ ja vaid tõeline tahtmine viib eesmärgini (Lilienbach 1906: 28). Siin luuletuses võiks märgata ka „suitsupilve“ kujundit, mis tegelikult iseloomustab üldisemalt industrialiseeritud linna pilti. Metafoorilisema näite saab tuua 1909. aasta töölisalbumist „Mõtted“, kus on Arwi nimelise autori luuletus „Nõuanne“ (Arwi 1909: 38). Selle esimene stroof kõlab: „Tahad madu surmata - / vaata teravalt, / et sa pead trehvata / saaksid parajalt.“ (Ibid). Luuletus võib viidata arusaamale, et muutuste läbiviimiseks on tarvilik alustada kõige silmapaistvamate aspektide korrigeerimisest. Selle luuletuse eesmärk on tõenäoliselt õhutada lugejaid mingeid ühiskondlikke või isiklikke probleeme likvideerima, ehk teisisõnu „madu surmama“. Sõna „madu“ võib siin viidata ka kesk- või kõrgklassile, kellesse töölised suhtusid negatiivselt.

Satiiri jälgi võib leida näiteks Lilienbachi luuletusest „Tasakaal“, mis paikneb 1910. aasta „Edasi“ töölisalbumis. Lilienbach kirjutab: „Külmetage, nälgige, / kitsikuses elage: / liiga palju prassijad / elutarbeid raiskavad.“ (Lilienbach 1910: 69). Lilienbach loob nende sõnadega lugejas trotsliku ja rahulolematu meeleolu vihjega, et samal ajal, kui tööliklass

külmetab ja nälgib, elab kõrgklass priiskavat elu. Ühtlasi kirjeldab Lilienbach selle luuletusega ka üldisemalt töölisklassi elutingimusi, kasutates sõnu külm, nälg ja kitsikus. Lilienbach on sarkastiline ka luuletuses „Kadeti õhkamine“, mille viimased read kõlavad: „ausad herrad liberalid! / Vahuviina laual' toogem, / võimumeeste tervit joogem!“ (Lilienbach 1909: 67). Luuletus ise räägib ühe kadeti⁴ keerulisest elust ning lootuste pettumisest 20. sajandi alguses ning viitab taaskord meie-nemad vastandusele, kus ühel pool on kadett ning teisel mingid võimumehed (Ibid). Veel ühe näitena võib välja tuua K. Vibulase luuletuse „Kangelane“ 1909. aasta „Mõtted“ albumist, kus on juttu palju lahinguid pidanud ja armuta inimesi tapnud kangelasest ja ühe inimese tapnud kurjategijast (Vibulane 1909: 201). Vibulane toob välja üldise arusaama kangelase ja kurjategija vahekorra ning selle ironia ühiskonnas. Arvatavasti kõnetab see töölisklassi inimest just kurjategija positsiooni kaudu ning olukorra kaudu, kus ühtele on ühiskonna poolt seatud normide tõttu rohkem lubatud kui teistele.

Eesti töölisluules võib arvukalt leida lume ja jää kui vana korra või kapitalismi võrdpilti. näiteks Hans Pöögelmann on oma luuletuses „Hanged“ kasutanud lume ja jää metafoori kevade tuleku kontekstis: „Ja aegade äärde, kus angedevöö / On valitsend pika talve-öö, / Jääb järele ainult kord musta kõntsa... / Rammuks tärkavale haljale murule“ (Pöögelmann 1905: 50). Seda luuletust võib lugeda ilma metafooritasandile laskumata, kuid arvestades Pöögelmanni töölikirjaniku staatust ning antud luuletuse asumist töölisalbumis, on siinses uurimuses lume sulamist vaadeldud vana korra lagunemise võrdpildina. Sarnaselt eelmainitule võib samast kogust välja tuua ka Pöögelmanni luuletuse „Kevade-tuuled“, kus on kirjas nõnda: „Siis hoovab kui vagune värin, / Õrn tundmus üle maa / Ja kuulutab: kevade õues! / Torm ilmale toonud on ta!“ (Pöögelmann 1905: 68). Siinses luuletuses võib kevade tulekule omistada uue maailmavaate või korra saabumist. Levinud motiivina saab välja tuua ka tormi kujundi. Torm võib sümboliseerida näiteks ülestõuse ja streike, mässumeelsust ühiskonnas ja meeleoludes või üldisemalt revolutsiooni ning sellele viitavaid märksõnu on

⁴ Kadett on kõnekeelne nimetus Venemaal 1905. aastal asutatud Konstitutsioonilise Demokraatliku Partei liikme kohta.

mitmeid. Luuletuses „Kevade-tuuled“ on kasutatud tormi motiivi, mis võib seal märkida mõnda mässu või üldisemalt revolutsioonilist perioodi, peale mida n-ö uus kord kehtima saab hakata. Seega on siin vihje ka marksismile, mille järgi saab uus arengujärk hakata kehtima peale revolutsiooni toimumist (Jaanson 2002: 9). 1909. aasta „Mõtted“ albumist võib näiteks tuua K. Wibulase luuletuse, kus on tormi motiivi kannavad sõnad maruhoog, kõu ja välk (Vibulane 1909: 192) .

Töölisalbumites leidub luuletusi, kus läbi kindla olukorra peegeldamise püütakse edasi anda rusuvat või ängistavat meeleolu. Näiteks võib tuua 1909. aasta töölisalbumist „Mõtted“ Juhan Lilienbachi luuletuse „Nüüd on ajad halvemad“, kus on kirjeldatud üldist meeleolu eesti töölisklassi hulgas: „Nüüd on ajad halvemad, / rõhumised raskemad; laulda tuleb meie'ale: / oh mina vaene isamaal.“ (Lilienbach 1909: 100). Tähelepanu peab pöörama sõnale „rõhuma“, mis on tööliskirjanduses laialdaselt kasutus leidnud sõna. Samuti tasub välja tuua laulmise kujundi, sest see on omane nii protestidel ja meeleavaldustel osalevale tööliskonnale kui ka kitsamalt eesti rahvuskultuurile ning võib näha, kuidas seeläbi toimib ka ühtekuuluvustunde loomine. Näitena võib välja tuua veel Vassili Möldri ehk V. Proletarlase luuletuse „Talvel“, kus külma ja kõleda talvise põllu peal uluv tuul meenutab oigavaid hingi või piinades sõjamehi ning iseloomustab tüüpilist Eesti maastikku (talvine lage põld) ehk loob äratundmise ja samastamise efekti (Proletarlane 1911: 162). Kujundpilti „oigavatest hingedest“ võib tööliskirjanduse kontekstis näha kui vihjet raske töökoorma all kannatavatele töölistele (Ibid). Selle komplekti lõpetuseks võib tuua Lilienbachi luuletuse „Üksainus soov“ 1905. aasta töölisalbumist, mille viimane rida „Ma tahan ainult elada“ võiks üldisemalt iseloomustada töölisklassides levinud tundeelamust (Lilienbach 1905: 91). Vastupidiselt lootusrikast meeleolu kannab aga näiteks Mihkel Rumba luuletus „Midagi...“, mille leiab 1911. aasta albumist „Mõtted“. Selle viimased read kõlavad: „midagi helendab, helgib / lootusmägede eel“ (Rumba 1911: 127). Nende luuleridadega on viidatud ka Villem Grünthal-Ridala luuletusele „Kevade tunne“ (vt „Villem Grünthali laulud“ 1908). Kuigi luuletuse üldpilt on pigem allaheitlik ja vaevav, annab viimases salmis kasutatud justkui päikesetõusu kujund luuletusele positiivse lõpuakordi.

Tähelepanuta ei saa jätta ka luuletusi, kuhu on sisse põimitud armastuse temaatika, seda nii eitava kui jaatava variandina. Huvitavaks näiteks võib tuua Kreegi 1907. aasta töölisalbumist luuletuse „Ärge laulge!“, mille viimane stroof on: „Ärge laulge armastusest, / õrnusest ja õndsusest! / Laulge vihast, pimedusest, rõhumisest, raskusest...“ (Kreek 1907: 17). See luuletus peegeldab tollaseid meeleolusid, kuid paistab silma ka didaktilise tooniga ja isegi kritiseerivalt. Tõenäoliselt võib siit välja lugeda ka kriitikat romantilise luuletraditsiooni vastu. Eesti töölikirjandusest võib leida luuletusi, milles tuleb esile terav suhtumine teistesse kirjanduse ja kunsti vooludesse (näiteks rahvusromantika, sümbolism, modernism). Taolist suhtumist võib eelkõige märgata Lilienbach kriitikast „Noor-Eesti“ programmi kohta. Tõenäoliselt avaldab luuletus „Kunstnikule“ Lilienbachi suhtumist noorelaste loomingusse: „Moodsalt, kunstiliselt püüab / kirjutada ta; lihtsalt mõtteid avaldada – / seda katsun ma“ (Lilienbach 1910: 69).

4.4. Väliskirjanduse luuletõlked

Algupäraste teemade, motiivide ja stiilili kasutamisele lisaks leiab eesti töölisluulest ka väliskirjanduse mõjutusi. Näiteks on Lilienbachi toimetatud töölisalbumites luuletusi, millele on kommentaarina lisatud inspiratsiooniallikana kas mõne välis autori nimi või riik, mille ainetel on luuletus loodud. 1905. aasta töölisalbumist leiab nii mõnegi taolise luuletuse, millest näitena võiks välja tuua Lilienbachi enda, „Norra ainetel“ kommentaariga ilmestatud, luuleteose „Veevoog“ (Lilienbach 1905: 86). Lisaks autori lisatud kommentaarile eristab seda luuletust ülejäänud albumi luulevalikust veel vormi ülesehitus ning eesti töölisluulele võõrad motiivid. „Veevoog“ koosneb ühe-kolme sõnalistest ridadest ning jutustab sügaval kalju all jooksvast jõest, mis uuristab endale teed mereni (Ibid). Kuigi vabadusepüüdluse ja orjastatuse motiivid on eesti töölisluules tuttavad, ei esine viiteid „kaljule“ väga tihti.

Töölisalbumist „Mõtted“ (1909) leiab humoorika luuletuse „Kui saks tuipraadi tahtis“, millel puudub autor, kuid on lisatud kommentaar „saksakeelest vabalt“ (1909: 143 - 144). Luuletus räägib, kuidas saks soovis lasta ühel taluperenaisel endale tuvipraadi teha, kuid sõna „tuvi“ eestikeelset vastet ta ei teadnud. Märgates seinal „õndsas pühavaimu“ ehk

lendava valge tuvi pilti, osutas saks pildile ning palus perenaisel ühe sellise, „kuid mitte väga vana“, ära praadida. Lisaks huumorile, mis tõstab lugejate meeleolu, sisaldab see luuletus ka pilget nii klassivahelise suhtluse vastu kui ka üldisemalt kõrgemast seisusest isikute vastu, mis on üheks töölikirjanduse iseloomujooneks.

Albumist „Mõtted“ (1909) leiab ka pikema luuletuse „Haakrehi-kohus.“, mille lõppu on lisatud „Shamisso järele vabalt“ (1909: 145–153). Tõenäoliselt on tegemist prantsuse kirjaniku Adelbert von Chamisso loominguga. Pika ja sisuka luuletuse lõpus saab taluperemehele, kõrtsmikule ja noormehele tahtmatult halba teinud saunamees tänu lihtsameelsele kohtunikule kõikide osapooltega lepitud ning lepituskingitusi pealekauba. Luuleteose moraali on keeruline määrata ning samuti on selle töölisalbumisse paigutamise põhjus ebaselge. Võimalik, et luuletus imponeeris albumi koostajatele seetõttu, et kõikidest kõrgematest seisustest isikute üle jäi triumfeerima just saunamees kui madala klassi inimene. Selle situatsiooni ning olukorra, kus tööliklass triumfeerib kõrgemate klasside üle, vahele võib tõmmata paralleeli ning ehk seetõttu on Chamisso luuletus pandud töölisalbumisse.

4.5. Töölisluule vormilised ja stilistilised omapärad

Eesti töölisluulel on sarnaselt teemadele ka omapäraseid vormi- ja stiilikujundid. Esmalt võiks välja tuua, kuidas iseloomustati eesti töölisluulet nõukogude perioodil. 1969. aasta „Eesti kirjanduse ajaloo“ III köites on Heino Puhvel välja toonud mõned töölisluulet iseloomustavad jooned, näiteks allegooriad revolutsiooni tormilisusele, publitsistlik otseütlemine, teravad ja romantilised metafoorid, lähedus rahvaluulele ning paroodia kasutamine (Puhvel 1969: 57–58). Selles üldistavas kategoriseeringus välja toodud iseloomujooned on suuremas jaos omaks võetud ka siinses uurimuses, kuid nendele tunnustele lisaks võib aga välja tuua veel mitmeid omapärasid. Eelmises peatükis on koos suuremate teemadega välja toodud ka levinumad metafoorid (nagu torm, tuli, jää) ja meeleolud (võitluslik, rusuv, ärritav). Samuti nähtub eelmisest peatükist, et töölisluules kasutati paroodiat, satiiri ja didaktilist suunamist õigete valikute ja otsuste poole. Siinses peatükis on eesmärgiks eelkõige analüüsida, millised vormilised ja stilistilised tunnused on

omased eesti töölisluulele ning mida võib juba varasemalt eesti kirjandusajaloo uurimustes välja toodud iseloomujoontele lisaks leida.

Töölisluulele on omane publitsistlik otseütlemine. See võib tähendada näiteks ühiskondlike, sotsiaalsete või poliitiliste aspektide otsest kritiseerimist või ühiskonnategelaste või lihtsalt tuntud isikute negatiivses valguses peegeldamist. Töölisluuletajatel oli tihti kindel maailmavaade ja nende luuletustel konkreetne eesmärk või sõnum, mille edastamiseks publitsistlik otseütlemine oli vajalik. Otseütlemistega käib kaasa ka vähene luulekeeles kasutamine. Siin saab heaks näiteks tuua Juhan Lilienbachi luuletused, milles on alati kohal terav suhtumine tööliikumise vastastesse ning ideedesse, mis ei ühtinud tööliklassi maailmavaatega. Näiteks Lilienbachi „Kunstnikule” kritiseerib üsna otseselt nooreestlaste kunstiloomet ja luuletuses „Tasakaal” on ta vihjanud kesk- või kõrgklassile kui prassijatele: „liiga palju prassijad / elutarbeid raiskavad” (Lilienbach 1910: 69). Tihti on Lilienbach otseselt kritiseerinud või halvustanud ka baltisaksa mõisnikke, näiteks nimetades neid „paksu kõhuga” meesteks (Lilienbach 1910: 60). Seega võib näha, et negatiivne suhtumine ja teravad publitsistlikud otseütlemised olid töölisluules kindlasti esindatud.

Vaadates töölisluuletuste stilistilist ülesehitust, võib kohe märgata lausekujundite äärmiselt tagasihoidlikku kasutamist või hoopis puudumist. Ehkki nii mõneski luuletuses on kasutatud erinevaid kõnekujundeid, näiteks metafoore, epiteeti, isikustamist jms, ei ole lausekujundite, nagu ebatavalise sõnajärje või korduste kasutamine väga silmapaistev. Sellel võib olla mitu põhjust. Esmalt võib see olla tingitud töölisluule eesmärgist edastada konkreetseid mõtteid ja sõnumeid ehk eesmärk ei ole jutustada lugu või võluda poetiliste sisevaatlustega. Teiseks põhjuseks võib olla luuletuste tõsiseltvõetavuse küsimus. Range ja ilustamisteta vormiline ja siililine ülesehitus mõjub tõsisemalt ja ähvardavamalt ning sunnib teose sõnumit kuulama. Kolmas põhjus võib olla tingitud ka publikust, kellele töölisluuletused suunatud olid. Enamasti olid nendeks vähe haritud või harimata, raskest tööst väsinud ja napi ajavaruga töölised, kellele kunstilisema ülesehitusega luuletused oleksid tõenäoliselt osutunud liiga keeruliseks. See oleks aga pidurdanud töölisluuletuste levikut ja

arengut ning ühtlasi töölisliikumise ideede levikut. Seega võib järeldada, et lausekujundite vähene kasutamine oli töölisluules läbimõeldud ja eesmärgipärane.

Siiski võiks välja tuua mõned näited töölisluuletusest, kus on näha lausekujundite kasutamist. Näiteks Lilienbachi luuletuses „Kadeti õhkamine” kõlab teise stroofi algus nõnda: „Kas me rahu küll ei ihka, / punast narakat ei vihka,“, mida võib vaadata ühtse küsimusena või kahe eraldi lausena (Lilienbach 1909: 67). Samas luuletuses on ka read: „Mõttele, kas see pole kole - / ega ma ju töömees ole!“, millest võib välja lugeda autori seisukoha, et töömees olla pole kole või hoopis pidada esimest värsirida reaktsiooniks eelnevalt esitatud mõtetele ning teist rida reaktsiooni põhjenduseks või lihtsalt lisanduseks (Ibid). Korduste kasutamise näiteks saab tuua K. Vibulase luuletuse „Vabrikus”, kus kõik neli stroofi algavad reaga: „Metallidekõlin...Raske masinatemürin...” ning samuti on esimene ja viimane stroof sõnakasutuselt identsed (muutunud on kirjavahemärkide paigutus) (Vibulane 1909: 209). Lausekujundeid kasutatakse töölisluuletustes harva ning see on tingitud luuletuste eesmärgist viia lugejateni konkreetne idee.

Välja võib tuua, et enamus luuletusi on lühikesed, 2-3 stroofilised. Võimalik, et lühikest vormi kasutati seeõttu, et lugejatele jäi paremini meelde sõnum või koguni luuletus ise, sest sisse polnud pikitud süvenemist ja pingsamat mõtlemist nõudvaid aspekte, mis võisid hajutada lugeja tähelepanu. Sellele vaatamata võib leida ka pikemaid, eepilisemaid luuletusi, mille eesmärk pole ehk niivõrd kindla sõnumi edastamine vaid pigem loo jutustamine ning lugejas kaastunde, viha, võitlusvaimu või muu taolise emotsiooni äratamine. Heaks näiteks saab tuua J. Kreegi 6-stroofilise luuletuse „Aga õues tähed paistvad...”, kus on jutustatud haige ema sängi ääres nuttes magama jäänud pojast ning nende peale paistvatest tähtedest. See luuletus kutsub lugejas esile nukraid emotsioone ning kaastunnet. Näiteks võib tuua ka Kosto Vibulase 4-stroofilise, lugejas trostsi või viha tekitava luuletuse „Kangelane”, kus on jutustatud paljusid mõrvanud sõjakangelasest ja ühe inimese mõrvanud kurjategijast. H. Pöögelmanni luuletus „Kus on nad nüüd?” koosneb koguni üheksast stroofist. Kui lühikeste ning selge ja konkreetse sõnakasutusega luuletusi kasutati kindla sõnumi edastamiseks, siis pikemate luuletuste eesmärgiks võis olla negatiivsete, kurbade või võitlushimu põhjustavate emotsioonide lugejas esile kutsumine.

Luuletuste ülesehitus on üsna traditsiooniline, sest põhiosas koosnevad need nelja realistest stroofidest ning on kas paarisriimis või ristiimis. Näiteks võib tuua P. Pedaja „Sügisese tuuled”, kus paarisriimi on pandud sõnad „tuuled” / „huuled” ja „norgu” / „orgu” (Pedaja 1911: 156). Teise näitena võiks välja tuua J. Kreegi „Siis juba”, kus on ristiimi pandud sõnad „paljajalu” / „palu” ja „sain” / „külavain” (Kreek 1906: 12). Leidub siiski ka luuletusi, mis on vähem traditsioonilise ülesehitusega. Näiteks M. Rumba „Tahaks...” koosneb kolmest 6-realisest stroofist ning rakendatud on nii paarisriimi, kui ristiimi: „Tahaks palju / laulda valjult / kõrgelt pilvepiirilt ma / mahedaste, / lahedaste / üle laia ilmamaa” (Rumba 1911: 134). Selles luuletuses on näha ka ühesõnaliste ridade kasutamist, mis samuti on eesti töölisluuletuste puhul ebatraditsiooniline. Välja võib tuua veel Hans Pöögelmanni „Hanged”, mis võiks liigitada poemide kategooriasse, sest jutustab lume sulamisest kasutades selleks 10-värsilisi ja pikemaid stroofe. Üldiselt on vaatluse all olevates töölisluuletustes kasutatud 4-realisi stroofe ning traditsioonilisi paaris- ja ristiriime, kuid huvitavaid kõrvalekaldumisi võib leida näiteks Peeter Pedaja, M. Rumba ja Pöögelmanni loomingust.

Tähelepanu võiks pöörata ka luuletuste rütmilisele poolele. Eesti töölisluuletuste puhul hakkab silma nende näiteks rütm (peamiselt on luuletused silbilis-rõhulised). Näiteks kohtab seda K. Vibulase luuletuses „Soe leib ja soe süda”: „Sooja leiba meil ei sööda, / et ei kaua ette löö ta.” (Vibulane 1910: 25). Samuti võib näiteks tuua Lilienbachi „Võera juures”, kus kõlavad read: „Kallis isaemakodust / juba vara pandi ta / suveks võera juurde karja / oma leiba teenima,” (Lilienbach 1910: 59). Leidub ka luuletusi, kus on kasutatud vabavärssi. Näiteks Lilienbachi loomingust võib välja tuua lühikese vabavärsilise luuletuse „Oina elulugu”: „Ta oli eeskujulik oinas. / Sõi hoolega. / Andis villa. / Kasvatas karja. / Viimased villad pärandas ta nahaga tükkis peremehele. / Ja oma liha lubas ta naelaviisi ära müia. – – – / Lugupeetud lugeja! Ära ole Oinas...” (Lilienbach 1911: 123). Lisaks tekstipaigutusele on selles luuletuses huvitav ka vabavärssi kasutamine ning otsene pöördumine lugeja poole. Vabavärssi kasutamise näideteks võib tuua ka Karl Rumori pisikesed luuleteosed „Öisel teel”, „Luigede laul”, „Crescendo”, „Needmine” jv „Edasi” IV albumist. Nendes luuletustes on kasutatud luulele omaseid stiilivõtteid, kõnekujundeid ja sõnakasutust, kuid ülesehitus

kaldub pigem eepika valda. Vabavärss ei ole eesti töölisluuletuses levinud vormivõte, kuid sellegipoolest võib leida mõned luuletused, kus on seda kasutatud.

Vaadates autori positsiooni luuletustes, võib näha, et kuigi enamasti on domineeriv ikka autobiograafiline mina-positsioon, tuleb silmapaistvalt esile ka meie-positsioon, mida võiks pidada ka üheks töölisluule tunnuseks. Näiteks Lilienbachi luuletus „Lambatall” algab sõnadega: „Ma olen vaga lambatall” ning läbi kogu luuletuse esitab autor iseenda kogemusi ja tundeid (Lilienbach 1910: 26). Samas luuletuses on palju kasutatud ka enesele viitavaid asesõnu: ma, mul, mind, mu jne (Ibid). Samuti on autori mina-positsioon tugevalt esil näiteks tuua Jaan Kreegi luuletuses „Siis juba.”, mille esimesed värsid kõlavad: „Siis, kui veel õues paljajalu / ma vabalt ümber joosta sain.” (Kreek 1906: 12). Töölisluulele omasele meie-positsiooni kasutamisele viitavad näiteks sõnad meie, vennad, proletaarlased jms. Välja võib taaskord tuua Lilienbachi luuletuse, kus vahelduvad „meie” ja „nemad” sõnadega algavate värsid (Lilienbach 1906: 24–25). Sarnaselt võib välja tuua J. Vermontiuse luuletuse „Torm möllab”, kus kõlavad read: „Aga kui me ikka nõnda / tegevuseta / seisame, siis igavesti / jääme võiduta” (Vermontus 1909: 139). See luuletus on eripärane ka vabavärssi kasutamise tõttu. Enamasti kohtab eesti töölisluuletustes mina- või meie- positsiooni kasutamist.

Heites pilgu luuletuste tekstipaigutusele albumites, saab väita, et enamjaolt on selgelt eraldatud stroofid, mis koosnevad peamiselt neljast värsireast. Tihti on stroofid lehe keskjoonest paigutatud kord vasakule, kord paremale poole. Siiski võib ka välja tuua mõne üksiku huvitavama tekstipaigutuse lahenduse. Näiteks Juhan Lilinebachi „Mis ootate?!” on paigutatud lehe paremale äärde ning read stroofis asuvad selliselt: „Mis ootate veel? Tööle, / tööle! / Nüüd tööle ajaviit- / mata! / Te näete ju, et väljad / valged, / Ei anna laiselda.” (Lilienbach 1905: 26). Lilienbachi luuletuses „Küpsus” on kõik 14-värsirida paigutatud ühte stroofi. Samalt autorilt võib tuua veel kolmandagi näite „Edasi” II albumis, kus on ilma pealkirjata luuletus paigutatud võrdsete osadena kahe lehekülje alumisse äärde; lehekülgede ülemist osa ilmestab joonistus pealkirjaga „Rahustatud”. Luuletuse iga teine värss algab taandrega ning peaaegu iga esimene rida algab sõnaga „Meie” (Lilienbach 1906: 24–25). Peamiselt on tekstipaigutusega eksperimenteerinud Lilienbach. Enamus luuletustest töölisalbumites järgivad traditsioonilisi tekstipaigutuse viise.

Vormivõtetest võiks veel eraldi välja tuua rahvapärilike elementide kasutamise. Analüüsitavales albumites ei ole küll selliseid luuletusi palju, kuid ühe näite saab siiski esile tuua. Juhan Liliendachil on luuletus „Minu isamajakene...”, mille iga stroof algab sõnadega „Minu isamajakene / linnupesa sarnane” (Liliendach 1910: 25). See rida on tuntud baltisakslasest estofiili ja rahvapäriluse koguja Martin Georg Emil Körberi (1817–1893) koorilaulude repertuaari kuuluvast laulutekstist „Vaikne kena kohake”, mida lauldakse eesti rahvaviisi järgi tänini. Heaks näiteks on kindlasti ka Gustav Tikerpuu „Ajakohane hällilaul” (1907), kuid see luuletus ei ole esitatud üheski analüüsitavales töölisalbumis.

Kokkuvõte

Siinse uurimuse eesmärgiks oli piiritleda eesti töölistluulet ning analüüsida töölistluules kajastuvaid teemasid, vormilist ülesehitust ning stilistilisi iseärasusi. Samuti konstrueerida eesti töölistkirjanduse mõiste ning tuua välja sellega seonduvad kitsaskohad. Töölistkirjanduse määratlemisel on lähtunud peamiselt John Anthony Cuddoni ja Raoul Palmgreni töölistkirjanduse definitsioonidest. Käesolevas töös on vaatluse all töölistalbumites „Edasi I“ (1905), „Edasi II“ (1906), „Edasi III“ (1910), „Edasi IV“ (1911), „Tagasi“ (1907), „Mõtted I“ (1909) ja „Mõtted II“ (1911) olevad luuletused. Töölistluule vahendab vahetult kaasaegseid meeleolusid, sotsiaalpoliitilist olukorda ning võib kohati heita valgust toimunud sündmustele.

Eesti töölistkond 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses püüdis hakkama saada mõisnike kehtestatud rendi- ja maakasutamise tingimuste täitmisega ning kurnava ja tervist kahjustava tööga. Vabrikutes ja tehastes hõivatud töölisted protestisid pikkade töötundide, madala palga, tervisekindlustuse jms tõttu. Rahutused päädisid 1905. aasta mõisatepõletamistega ning ulatuslike meeleavaldustega vabrikutes ja tänavatel. Heitlike meeleolude valguses hakkasid kõlapinda võitma ideed sotsialismist ning marksismist. Sotsialism, mis püüdis demokraatliku ja kapitalismivaba ühiskonna poole, levis tööliste seas kiiresti ning äärmiselt populaarseks kujunes 19. sajandi lõpus Karl Marxi arusaam kapitalismist kui dehumaniseerunud tööstuse esindajast ning usk klassivaba ühiskonna võimalikkusesse. Taoliste ideoloogiate pinnalt hakkas arenema ka töölistkirjandus, mis ühest küljest peegeldas tööliste viletsaid elu-ja töötingimusi ning teisalt kandis sotsialistlikku ja marksistlikku ühiskonnakriitikat.

Eesti töölistkirjandus hakkas arenema realistliku ja naturalistliku kirjanduse taustalt. Sellele on omased eelkõige agraarne vaatenurk ja teravate rahvuslike (ka sotsiaalsete)

klasside vastuolude peegeldamine. Eesti töölikirjanduse määratlemisel on oluline eristada seda naturalismist, kriitilisest ja sotsialistlikust realismist ning uusrealismist. Töölisluulele löid aluspinna 19. sajandi lõpus näiteks Karl Eduard Sööt, Anna Haava ja Juhan Liiv. Nende luules peegelduvad rahvuslikud ideed, demokraatia ja klassivastuolud ning mässumeelsus kehtiva korra vastu. Töölisluulet kirjutas palju Juhan Lilienbachi, kes oma luuletustega väljendas nii sotsialistlikke ja marksistlikke ideid, rahulolematust kapitalistlikku korra vastu ning isiklikest läbielamistest inspireeritud pilte tööliklassi eluolust. Kehtiva riigikorra vastu õhutas protestima Vassili Mölder, kelle luulekogust „Sõnajalad” leiab klassivastuolude esile toomist ning tööliste eluolu kirjeldusi. Lühikese loomeperioodiga Gustab Tikerpuu oli tegev mitmes ajalehes, kus ta oma luulet ka avaldas. Esile võib tuua tema kaastöö väljaannetes „Kiir“ ja „Tiiu Tasane“. Hans Pöögelmann kirjutas samuti töölisluulet ning tema teos „Jämedad jooned” andis edasi auori kriitilist suhtumist ühiskondlike probleemide suhtes. Üksikuid luuletusi avaldasid ka Villem Buk ja Eduard Vilde.

Analüüsitavad luuletused pärinevad Lilienbachi toimetatud töölisalbumitest vahemikus 1905–1911. Albumis „Edasi I” on publitsistikat kirjutanud näiteks Pöögelmann ja Tamm, proosatekste Mihkel Aitsam ja luulet Kreek, Pöögelmann ning Lilienbach. Tõlgitud on Doroschevitshi ja Belokonski loomingut. „Edasi II” albumis on artikleid näiteks uuema aja vaimust, esimesest volikogust, seadustest jm. Ilukirjandust on näiteks Karl Rumorilt, Karl E. Holmilt, Jakob Mändmetsalt, Tammsaarelt, Lilienbachilt ja Kreegilt. Album „Tagasi” kätkeb endas peamiselt ilukirjandust, millest välja võib tuua näiteks Aisami muinasjutu, Vilde proosateksti, Gorki ja Turgenevi tõlkeid, Tuglase (Mihkelsoni) ja Lilienbachi luuleloomingut. Töölisalbumis „Mõtted. Esimene raamat.” fokuseerib publitsistikale, mida on seal kirjutanud näiteks Pöögelmann, Kirkmann, Elbe jt. Ilukirjandusliku poole pealt on esindatud näiteks Willem Bucki, Tuglase (Mihkelsoni), Rumori, K. Vibulase jt looming. Albumisse „Edasi III” on kogutud pikemad arikliid Marxi „Kapitalist” ja Tolstoi eluloost, proosat on kirjutanud Rumor ja Kotsar ning luulet peamiselt Lilienbach ja Vibulane. Publitsistika osakaal on suur ka albumis „Edasi IV”, kuhu on kirjutanud näiteks Vilde, Pöögelmann, Anvelt ja Ast. „Mõtted. Teine raamat.” Albumi artiklid keskeduvad peamiselt kunstiküsimustele. Ilukirjanduslikust osast võib välja tuua

Pöögelmanni, Vilde, Vaheri, Tõnuristi jt proosatekstid ning Lilienbachi, Rumba, K. Vibulase, Pedajase ja Möldri luuletused.

Eesti töölisluule peamiste teemadena võib välja tuua revolutsiooni ülistamise ning tööliklassi mässule (ka võitlusele) õhutamise, mis oli omal kohal nii maa- kui linnaproletariaati kujutavas töölikirjanduses. Revolutsioonilise perioodi, mille paratamatule tulekule rõhus marksism (vt Jennings 2003: 11), kujutamise käib tihti kaasas ka sõna „torm“ ning selle sünonüümide laialdane kasutamine. Samuti võib välja tuua just klassilise kokkukuuluvuse (proletariaadi mõiste) tähtsustamise ning tööliklassi äärmiselt selge ning must-valge vastandamise kesk- ja kõrgklassidele. Eesti töölikirjanduses märgivad seda vastandust eelkõige talupoja ehk positiivse tegelase ja mõisniku ehk negatiivse tegelase vahet, seal juures ka orjuse ja peksu motiivid, kuid leida võib ka tehasetöölise ja mõne ülema vastandusi. Peamiste teemade alla kuuluvad kindlasti ka didaktilise alatooniga, töölistele suunatud teosed, mis annavad mõtlemis- ja käitumissuuniseid või konkreetseid juhiseid oma olukorra parandamiseks või rahulolematuse väljendamiseks. Lisaks võib välja tuua kõrgemate klasside eluviisi naeruvääristavad ja ironiseerivad teosed ning eesti töölikirjandusele omane negatiivne suhtumine Noor-Eesti programmi.

Eesti töölisluule vormiliste ja stilistiliste omapärade alla kuuluvad näiteks lausekujundite vähesus, lühike vorm, silbilis-rõhuline värsisüsteem, mina- ja meiepositsioonilt jutustamine ja näiteks ka rahvaluule elemendid. Kuigi vaatluse all olevates albumites on töölisluuletused üsna traditsioonilise ülesehitusega – 4-värsilised stroofid, lühikesed luuletused, paaris ja ristriimi järjepidev kasutamine jne – võib välja tuua ka mõned silmapaistvamad kõrvalekaldumised. Näiteks leidub luuletusi, kus on kasutatud ebatavalist sõnajärge ning kordusi, samuti pikemat ja eepilisemat jutustustamisviisi või hoopis ebatraditsioonilist tekstipaigutust. Leidub ka üksikuid vabavärsilisi luuletusi, näiteks Lilienbachi ja Karl Rumori luuletuste seast, ja äramärkimist vajab ka rahvapärimest kandev luuletus „Minu isamajakene...“.

Töö hüpoteesiks oli, et eesti töölisluule 20. sajandi alguses sai inspiratsiooni eelkõige agraarsest kasukeskkonnast, rahvuslikest ja klassilistest vastuoludest ning samuti maailmakirjanduses esile kerkinud töölistemaatikast. Töölisluule analüüsist saab järeldada,

et agraarne kasvukeskkond ja talupoeglik maaimavaade on eesti töölisluules suuresti esil ning paljud töölisluuletused on inspireeritud mõisa- ja talutöödest, orjusega kaasnevast vabadusekaotusest ja kihistumisest külaühiskonnas. Teisalt luuletusi, mis kirjeldaksid industriaalset linnapilti või vabrikutes töötamist on vähe, välja võiks tuua vaid Kosti Vibulase luuletuse „Vabrikus“ 1909. aasta albumist „Mõtted I“. Seega võib öelda, et talu- ja külakeskkonnas esinevate probleeme peegeldavaid luuletusi, mis on agraarset päritolu tööliste või talupoegade kirjutatud, võib pidada töölisluuleks, sest nad kannavad samaaegselt mitmeid teisi töölikirjandusele iseloomulikke teemasid (nt kapitalismi kriitika, klasside vahelised vastuolud, sotsialistliku ja marksistlikud ideed jms).

Eesti töölisluulele on kindlasti iseloomulikud must-valged meie-nemad määratlused, mis peamiselt vastandavad just eestlasi ja baltisakslasi. Ehkki 20. sajandi alguses olid sotsialistlikud ideed eesti tööliklassi hulgas levima hakanud, olid peamiseks vastasteks töölistele ja talupoegadele mitte vabrikuomanikud või kapitalistid, vaid – nagu selgub ka luuletuste temaatika analüüsist – just baltisakslased. See tõendab, et lisaks klassivastuoludele, mis iseloomustab nii eesti kui välistöölikirjandust, on eesti töölisluulele iseloomulik ka rahvusliku vastuolu esile toomine. Maailmakirjanduse kandvatest motiividest ei ole eesti töölisluulesse imbunud just palju ning seda eelkõige juba mainitud eestlaste agraarse elukeskkonna ja suurlinliku elukeskkonna vastanduse tõttu. Seega võib oletada, et välistöölikirjandusest on eesti töölisluulesse eelkõige edasi kandunud just industriaalne maailmapilt, mis välisriikides (eriti Saksamaal, Inglismaal, Prantsusmaal jm) oli kindlasti rohkem levinud, kui Eestis. See aspekt nõuaks kindlasti ka rohkemat ja süvendatumat uurimist, saamaks täpsema pildi eesti ja välismaise töölikirjanduse suhetest.

Lisa 1. Töölisalbumites olevad luuletused kronoloogilises järjestuses

„Edasi I” (1905)

Kreek, Jaan: „Aga õues tähed paistvad...” (17), „Muud teed ei ole!” (42)

Lilienbach, Juhan: „Sõjamehe päevaraamatust“ (25), „Mis ootate?!” (26), „Veevoog.” (86), „Üksainus soov.” (91)

Pöögelmann, Hans: „Hanged.” (49), „Kevade-tuuled.” (68), „Kus on nad nüüd?” (75)

Tõlked: L. Linden „Hoiatus” (tõlk. Lilienbach) (70), Rizal „Öö-viirastused” (tõlk. Lilienbach) (101–102).

„Edasi II” (1906)

Kreek, Jaan: „Siis juba.” (12)

Lilienbach, Juhan: „Meie tahame elada...” (24–25), „Soov ja tahtmine.” (28), „Vanne.” (30)

„Edasi III” (1910)

Lilienbach, Juhan: „Ebausvalgus” (14), „Uus Tiiu.” (15), „Minu isamajakene...” (25), „Lambatall” (26), „Palju sõnu – palju mõnu” (46), „Võera juures” (59), „Kaks kalameest” (59), „Mu isamaa” (60), „Tasakaal.” (69), „Kunstnikule“ (69), „Fata morgana” (72).

Pöögelmann, Hans: „Lahkumisel” (16).

Vibulane, Kosto: „Ju olen kuulnud...” (15), „Soe leib ja soe süda” (25), „Lahkumine” (46).

„Edasi IV” (1911)

Buck, Willem: „Siis” (7), „Leht” (7).

Rumor, Karl: „Meie ja nemad” (3), „Öisel teel” (3), „Luigede laul” (3), „Crescendo” (4), „Needmine” (4), „Bajajjo” (5), „Kurbtus” (5), „Minevikule” (5), „Tunnistus” (5).

„Tagasi” (1907)

Kreek, Jaan: „Ärge laulge!” (17)

Lilienbach, Juhan: „Tagasi!” (3)

Mihkelson, Friedebert: „Minu mured.” (14)

Tõlked: L. Pinder „Mul pole jõudu.” (tõlk. Lilienbach) (30).

„Mõtted I” (1909)

Arwi: „Nõuanne.” (38)

Lilienbach, Juhan: „Saage aru:” (46), „Kadeti õhkamine.” (67), „Küpsus.” (68), „Nüüd on ajad halvemad.” (100), „Ehk läheb tõeks?” (103), „Tirannide keskes.” (128), „Piiritüli.” (222)

Rumor, Karl: „Ma tahan...” (167)

Vermontius, J: „Torm möllab.” (138)

Vibulane, K: „Nad enam tundigi nüüd valvata ei suuda...” (192), „Las ohkame!” (192), „Nõnda laulsin...” (207), „Vabrikus.” (209), „Kangelane.” (210)

Tõlked: A. Kolsov „Sulasmehed mõtted” (tõlk. Kants. Lepp) (76), „Kui saks tuipraadi tahtis” (tõlk. Lilienbach, saksakeelest vabalt) (143), Adelbert von Chamisso „Haakrehi-kohus” (tõlk. Lilienbach) (145).

„Mõtted II” (1911)

K. S-a: „Viirastus” (128).

Lilienbach, Juhan: „Jutud elajatest: Palk. Hunt ja Tall. Koplis. Tänuelik lõvi. Kaan ja Koer. Oina elulugu.” (121–123)

Pedaja, P.: „Sügisese tuuled”.(156)

Proletarlane V.: „Talvel” (160).

Rumba, M.: „Midagi...” (127), „Tahaks...” (134)

Vibulane, Kosto: „Ma olin laene...” (159)

Kirjandus

- Aben, Karl 1931.** Valik uuemat Läti kirjandust I. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Aben, Karl 1965.** Jānis Rainis. Valitud teosed II. Tallinn: Kirjastus „Eesti Raamat“.
- Andersen, Nigol 1983.** Suits ja tuli. Tallinn: Kirjastus „Eesti raamat“.
- Annus jt = Annus, Epp, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalepp, Mart Velsekr 2001.** Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Kirjastus Koolibri.
- Arwi 1909.** Mõtted. Esimene raamat. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: „Mõtte“ kirjastus, 38.
- Black, Jeremy [2003] 2004.** Briti saarte ajalugu. Tallinn: Kirjastus Valgus.
- Bogomolov, Nikolai 2011.** Prose Between Symbolism and Realism. – The Cambridge Companion to Twentieth-Century Russian Literature. Koost. Evgeny Dobrenko, Marina Balina. Cambridge: Cambridge University Press, 21–40.
- Blackburn, Simon [2001] 2002.** Oxfordi Filosoofialeksikon. Tallinn: Vagabund.
- Buk, Willem 1911.** Edasi IV. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: J. Lilienbachi kirjastus, 7.
- Cole, George Douglas Howard [1953] 2003a.** What is Socialism? I – Socialism. Critical Concepts in Political Science. Koost. Jeremy Jennings. New York: Routledge, 24–35.
- Cole, George Douglas Howard [1953] 2003b.** What is Socialism? II – Socialism. Critical Concepts in Political Science. Koost. Jeremy Jennings. New York: Routledge, 36–44.
- Conn, Peter 1990.** The Cambridge Illustrated History of American Literature. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cuddon, John Anthony 1992.** Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. London: Penguin Books.
- Eesti Entsüklopeedia 1994.** Tallinn: Kirjastus „Valgus“.

- Emmel, Hildegard [1972] 1984.** History of the German Novel. Tõlk. Ellen Summerfield. Detroit: Wayne State University Press.
- Galsworthy, John [1909] 1917.** Võitlus. Näitemäng 3 vaatuses. Tartu: Vanemuise näitelava.
- Hasselblatt, Cornelius [2006] 2016.** Eesti kirjanduse ajalugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hennoste, Tiit 2008.** 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. 13. loeng: 20. sajandi esimese poole kirjanduslood III: kokkuvõtteid ja üldistusi. – Vikerkaar 9, 75–87.
- Hennoste, Tiit 2016.** Eesti kirjanduslik avangard 20. sajandi algul. Hüpped modernismi poole I. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Jaanson, Kaido 2002.** Eesti ja maailm. 20. sajandi kroonika. I osa 1900–1940. Toim. Kristin Aasma, Marje Jõeste, Allan Kasesalu, Raul Kilgas. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 9–10
- Jennings, Jeremy 2003.** Socialism: an introduction. – Socialism. Critical Concepts in Political Science. Koost. Jeremy Jennings. New York: Routledge, 1–23.
- Johnson, Edgar 1957.** Introduction. – Oliver Twist. By Charles Dickens. New York: Pocket Books.
- Kahn, Andrew 2011.** Poetry of the Revolution. – The Cambridge Companion to Twentieth-Century Russian Literature. Koost. Evgeny Dobrenko, Marina Balina. Cambridge: Cambridge University Press, 41–58.
- Kalamees, Katrin, Maritsa Lens 2002.** XX sajandi vene kirjandus. Tallinn: Kirjastus Avita.
- Karjahärm, Toomas, Raimo Pullat 1975.** Eesti revolutsioonitules 1905–1907. Tallinn: Kirjastus Eesti Raamat.
- Karjahärm, Toomas 1997.** Venestamine Eestis 1880–1917. Dokumente ja materjale. Tallinn: Riiklik Eksami ja Kvalifikatsioonikeskus.
- Karjahärm, Toomas 1998.** Ida ja Lääne vahel. Eesti-Vene suhted 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

- Karjahärm, Toomas 2013.** 1905. aasta Eestis. Massiliikumine ja vägivald maal. Tallinn: Kirjastus Argo.
- Kattel, Tiina 2014.** Mäng ja valu XXI sajandi teise kümnendi Leedu romaanis. – Keel ja Kirjandus 1, 24–38.
- Kaup, Erich 1984.** Marksism-leninism Eestis. 1880-ndad aastad–1904. Tallinn: Kirjastus “Eesti raamat”.
- Koelb, Clayton, Eric Downing 2005.** German Literature of the Nineteenth Century, 1832–1899. Rochester: Camden House.
- Kreek, Jaan 1905.** Edasi. Tööliste jõulualbum. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: J. Lilienbach, 2, 42.
- Kreek, Jaan 1906.** Edasi II. Tööliste jõulualbum. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: J. Lilienbach, 12.
- Kreek, Jaan 1907.** Tagasi. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: J. Lilienbach, 17.
- Kruus, Oskar, Heino Puhvel 2000.** Eesti kirjarahva leksikon. Tallinn: Kirjastus „Eesti raamat“.
- K. S-a 1911.** Mõtted. Teine raamat. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: "Mõtte" kirjastus, 128.
- Kubre, Marju 2003.** American Literary Reader. Tallinn: Kirjastus Argo.
- Labrune, Gérard, Philippe Toutain [1995] 2000.** Prantsusmaa ajalugu. Tallinn: Kirjastus Valgus.
- Laitinen, Kai [1991] 1994.** Soome kirjanduse ajalugu. Helsingi: Kustannusosakeyhtiö Otava.
- Lange, Anne 2002.** English Literary Reader. Tallinn: Kirjastus Argo.
- Lilienbach, Juhan 1905.** Edasi. Tööliste jõulualbum. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: J.Lilienbach, 25, 26, 86, 91.
- Lilienbach, Juhan 1906.** Edasi II. Tööliste jõulualbum. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: J.Lilienbach, 24-25, 28.
- Lilienbach, Juhan 1907.** Tagasi. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: J. Lilienbach, 3.

- Lilienbach, Juhan 1909.** Mõtted. Esimene raamat. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: "Mõtte" kirjastus, 46, 67, 100.
- Lilienbach, Juhan 1910.** Edasi III. Jõuluks. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: J. Lilienbach, 14, 15, 25, 26, 59, 60, 68.
- Lilienbach, Juhan 1911.** Mõtted. Teine raamat. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: "Mõtte" kirjastus, 156.
- Lassila, Maiju [1910] 1957.** Tuletikke laenamas. Kolm jututustust. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lukas, Liina 2006.** Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918. Tartu-Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus ja Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond.
- Mamin-Sibirjak, D. N. [1884] 1957.** Mägipesa. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Maurer, Küllike 2000.** Õigusleksikon. Tallinn: Kirjastus Interlex OÜ.
- Mihkelson (Tuglas), Friedebert 1909.** Seitsmes muinasjutt. – Mõtted. Esimene raamat. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: "Mõtte" kirjastus, 39–45.
- Mirsky, Dmitry Petrovich 1958.** A History of Russian Literature from Its Beginnings to 1900. Toim. Francis J. Whitfield. New York City: Vintage Books, Inc.
- Möldre, Aile. 2012.** Ilukirjanduse tõlked 20. sajandi esimesel poole Eesti ja Soome raamatutoodangus (1900–1940). – Methis 9–10, 88–101.
- Neithal, Reet 1999.** Mis on mis kirjanduses. Kirjandusterminite leksikon keskkoolile. Tallinn: Kirjastus Koolibri.
- Nirk, Endel 1966.** Eesti kirjanduse ajalugu. II köide. Peatoim. Sõgel, E. Tallinn: Kirjastus "Eesti raamat".
- North, Michael [2011] 2015.** Läänemere ajalugu. Kaubandus ja kultuurid. Tallinn: Kirjastus Varrak.
- Patyk, Lynn Ellen 2017.** Written in Blood. Revolutionary Terrorism and Russian Literary Culture, 1861–1881. Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Pedaja, Peeter 1911.** Mõtted. Teine raamat. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: "Mõtte" kirjastus, 156.

- Pihlamägi, Maie 1999.** Eesti industrialiseerimine 1870–1940. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Pilv, Aare 2015.** Eesti varamarksistlikust koidust punapagulaste tragöödiani. – Vikerkaar 7–8, 50–55.
- Proletarlane, V. 1911.** Mõtted. Teine raamat. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: "Mõtte" kirjastus, 162.
- Pöögelmann, Hans 1905.** Edasi. Tööliste jõulualbum. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: J. Lilienbach, 49–50, 68, 75.
- Pöögelmann, Hans 1910.** Edasi III. Jõuluks. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: J. Lilienbach, 16.
- Pöögelmann jt = Pöögelmann, Hans, Jaan Anvelt, Otto Rästas, Rudolf Wiljam Vakmann 1926.** 1905. aasta Eestis – EKP. KK. Ajalookomisjoni toimetis 1.
- Puhvel, Heino 1969.** Eesti kirjanduse ajalugu III. XIX sajandi lõpust 1917. aastani. Tallinn: Kirjastus „Eesti raamat“.
- Rajandi, Henno 1996.** Prantsuse kirjandus eesti keeles. Littérature française en estonien. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- Rei, August [1961] 2010.** Mälestusi tormiselt teelt. Tallinn: Eesti Päevalehe Kirjastus.
- Rosenberg, Tiit 2006.** Sotsiaalsest, poliitilisest ja rahvuslikust aspektist Eestis 1905. aastal. – Paar Sammukest. Eesti Kirjandusmuuseumi Aastaraamat 22. Koost. Mare Kõiva. Toim. Janika Kronberg. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 31–48.
- Rumba, Mihkel 1911.** Mõtted. Teine raamat. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: "Mõtte" kirjastus, 127, 134.
- Rumor, Karl 1909.** Mõtted. Esimene raamat. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: "Mõtte" kirjastus, 167.
- Rumor, Karl 1911.** Edasi IV. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: J. Lilienbachi kirjastus, 3–5.
- Rästas, Otto 1926.** Oktoobrisündmused 1905. aastal Eestimaal – EKP. KK. Ajalookomisjoni toimetis 1. 1905. aasta Eestis. Toim. Hans Pöögemann jt, 60–82.

Steinberg, Mark D. 2002. Proletarian Imagination. Self, Modernity, and the Sacred in Russia 1910–1925. New York: Cornell University Press.

Stoehr, Ingo R. 2001. German Literature of the Twentieth Century. From Aestheticism to Postmodernism. Rochester: Camden House.

Šilbajoris, Rimvydas 2002. A Short History of Lithuanian Literature. Vilnius: Baltos Lankos.

Zalatorius, Albertas 1997. The Beginning of the Twentieth Century: Literature at the Turning Point. – Lithuanian Literature. Koost. Vytautas Kubilius. Tõlk. Rita Dapkutė, Diana Bartkutė. Vilnius: Publishers „Vaga“, 71–104.

Zauberga, Ieva, Andrejs Veisbergs. 2014. Introduction. Landmarks of Latvian Literature. – Bear's Ears. An Anthology of Latvian Literature. Koost. Ieva Zauberga, Andrejs Veisbergs, Andrew Chesterman. Helsinki: Yliopistopaino, Helsinki University Press.

Talvet, Jüri 1999. Maailmakirjandus 2. osa. Romantismist postmodernismini. Tallinn: Kirjastus Koolibri.

Tikerpuu, Gustav. [1907] 2015. Punane bukett. Ajakohane häällilaul. – Vikerkaar 7–8, 35.

Tuglas, Friedebert 1960. Mälestused. – Teosed. Kaheksas köide. Tallinn: Eesti Raamat.

Tuglas, Friedebert 1971. F. Tuglas. Valik kirju. – Käsikiri. UTKK KK 17 [Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse kultuuriloolised kogud].

Tõnurist, August 1910. Sügisel. – Edasi III. Jõuluks. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: J. Lilienbach, 69–71.

Vanagas, Vytautas 1997. Literature of the National Movement. – Lithuanian Literature. Koost. Vytautas Kubilius. Tõlk. Rita Dapkutė, Diana Bartkutė. Vilnius: Publishers „Vaga“, 48–70.

Vermontius, J 1909. Torm möllab. – Mõtted. Esimene raamat. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: "Mõtte" kirjastus, 138–139.

Vibulane, Kosto 1909. Mõtted. Esimene raamat. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: "Mõtte" kirjastus, 201, 207, 209.

Vibulane, Kosto 1910. Edasi III. Jõuluks. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: J. Lilienbach, 15, 25, 46.

Vibulane, Kosto 1911. Mõtted. Teine raamat. Toim. Juhan Lilienbach. Tallinn: "Mõtte" kirjastus, 159.

Vinkel, Aarne 1954. Juhan Liiv. Teosed. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Väliskirjandus... = Väliskirjandus XIX ja XX sajandi vahetusel 1974. История зарубежной литературы конца XIX – начала XX вв. Курс лекций. Tõlk. Gustav Liiv, Urve Lehtsalu, Jaak Põldmäe, Rita Tasa. Tallinn: Kirjastus Valgus.

White, James D. 2015. 1905. Aasta revolutsioon Venemaa Balti provintssides. Tõlk. Triinu Pakk. – Vikerkaar 7–8, 80–101.

20. sajandi väliskirjandus 1971. Loengukursus kõrgemate koolide humanitaarteaduskondadele. Orig. “Курс лекций по истории зарубежной литературы XX века”. Toim. М. Е. Елизаровой, Н. П. Михайльской. Tõlk. G. Liiv, A. Pärsimägi, A. Raid, R. Tasa. Tallinn: Kirjastus “Valgus”.

Proletarian Poetry in the beginning of the 20th c. Estonia based on proletarian albums

Summary

The purpose of this research „Proletarian poetry in the beginning of the 20th c. Estonia based on proletarian albums“ was to analyze the thematics, motives, stilistics and form of estonian proletarian poerty. The second purpose is to compose an adequate definition for estonian proletarian literature and bring forth the problems that accompany this definition. Hypothesis is that estonian proletarian poetry at the beginning of the 20th century was inspired by agrarian environment, national and class related contradictions and the proletarian thematics from world literature. Analyzed poems originate from proletarian literature albums „Edasi“, „Tagasi“ and „Mõtted“, because these albums were marginal and tradition initiative in the beginning of the 20th century estonian literature.

In the first part of this research is a brief overview of the beginning of the 20th century, main events, proletarian literature and main works of proletarian writers in Germany, Baltic German literature, Russia, America, England and France, Finland, Latvia and Lithuania. The aim was to point out, which historical events and circumstances created a base for proletarian literature and what did proletarian woters wrote about.

Second part focused on the translation of proletarian works into estonian in the end of the 19th century and in the beginning of the 20th. This chapter observed the path of how and which proletarian thematics from world literature arrived to estonian proletarian literature, to see what estonians workers might have considered interesting and important, and also which works inspired estonian proletarian literature.

Third chapter tried to give an estonian proletarian literature definition and point out, what problems does this defining method hold. Presented are aspects on which the definition

of estonian proletarian literature could be based on and also, which aspects differentiate it from other realistic and naturalistic genres. Given is also the realistic and naturalistic background in estonian literature that created a base for the proletarian literature.

Forth part of this paper gave an overviwe of the observable proletarian albums and the background and more important works of main estonian proletarian writers. Also this chapter analyzed main thematics and motives, what can be seen in estonain proletarian poetry in the beginning of the 20th century and influences from world proletarian literature. Last part of this chapter was to analyze the structural and stilistic peculiarities of estonian proletarian poetry.

In conclusion, the rustic environment and agrarian upbringing are the main characteristics of estonian proletarian poetry. Also, very common in estonian proletarian poetry is black and white assessments that contrast mainly estonian peasants and Baltic German nobleman. The proletarian thematics from world literature can be seen in estonian proletarian literature but are not that common, since the proletarian world literature is greatly inspired by factories and factory workers lives. That aspect also needs more deepened examination so that the relationship between estonian and world proletarian literature would be more accurate.

Mina, Hegely Klaus

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Eesti töölistuule 20. sajandi alguses töölistalbumite põhjal“, mille juhendaja on Liina Lukas, PhD, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Tartus, **20.05.2019**